Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 114 (15936) ◆ 1997 чылдын ноябрь 13, четверг ◆ Ат салган шагы 21.00. Садар өртээ 1000 рубль.

ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

«ШЫННЫ» ЧАГЫДЫП АЛЫРЫН УТПАНАР. ОЛ — ҚАЯА-ДАА СИЛЕРНИН ЭДЕРИНЧИҢЕР БОЛГАЙ.

ЧАРТЫҚ ЧЫЛДА ӨРТЭЭ — 80 МУҢ РУБЛЬ.

ҮШ АЙДА — 40 МУҢ РУБЛЬ.

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ, ИНВАЛИДТЕРГЕ — 60 МУҢ РУБЛЬ.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА, АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ — 100 МУҢ РУБЛЬ.

Чагыдылганы харылзаа черлеринде, ооц чер-черде салбырларында хүлээп ап турар.

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ

КЫШ ДҮШТҮ-ЛЕ, АЦАА БЕЛЕН СЕН БЕ?

Дүвүрел

КӨҢГҮС КУРУГ: ХӨМҮРҮ ЧОК

— «Гортоп» чордум. Көңгүс куруг болдум. Кончуг улуг херим иштинде адыш-даа хөмүр-даш чогул. Акша-биле садып аар дээрге-даа тывылбас хөмүрну канчаарыл? Ана ат-ла болдум, ажы-төлүм доңду — деп, кижи ортузу назылыг херээжен хомудап, кады келген эжинге чугаалаан тур.

— Чылыгда-ла хемчег алыр турган-дыр — деп демгизи угаазылады.

— Кымга кажан, чүү херек болдур, рынок үезинде садып ап болур болгай. Бистиң хөмүр-даш монополистери ону билбестер-дир. Ол дээш оларны торгаар тускай хоойлу бар-ла болгай — деп өскезин удурланды.

Сактырга, ийи херээжен кижиниң суук чугаазы ышкаш боор бо сөс октаашкыны Шагаан-Арыг хоорайда дыргын апарды. Чүге дээрге «Гортоп» девискээринде хөмүр-даш шуут чок, а төп одалгада (котельнаяда) ноябрь 4-те-ле үзе-тура 1500 тонна арткан. Ол дээрге чүгле он хонуктуң курлавыры-дыр. Бо талазы-биле кожуунда «Коммунэнергонуң» кол инженери Валентин Баборинниң тайылбыры:

— «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези баштай акша октавас болза, хөмүр бербестээн. Шагаан-Арыгның албан, организациялары биске 20 миллиард рубль өрелиг. Ону төлеп берилтер болза, хөмүрлүг-даа, акша-шалыңныг-даа орбас бис бе! Котельная кышка белен. Хамык ужур акшада.

Үстүнде чугааларны дыңнааш, дооразында кижиниң сөөгү сириңейни бээр чорду. Тыванның назыхар-даа, чурттакчыларының санының-даа талазыбиле хөй (Кызылды санаваска) чараш хоорайының чурттакчылары одаар үүл чок, а котельнаязы каш хонгаш хаглыр чыгыы апааарга аан. Кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

— Кожуунуң удуртулгазы эрткен тос айларда энергетиктерже 11 миллиард 130 миллион рубльди шилчидип берген. Ол акша-төгерик кожуунуң энергетиктеринге дорт барбас. Кызылче шилчиир. Амдыызында арткан өрени төлепки дег акша чок — деп, кожуун даргазының оралакчызы Дудак Ооржак чугаалады.

Моон алгаш көөрге, шагаан-арыгжылар энергетиктерге 8 миллиард 870 миллион рубль өрелиг. Чүнү канчалза экил?

Бир-ле дугаарында, Президентивис Ш. Д. Ооржактың Кыргырын күүседир херек. Бажың-балгаттың чылыглаашкынын чорудары, чылыг дамчыдар шугумнуң суун чылбай-даа бол, өскээр төкпези — кол үүл. Хөмүр-даш чок, ындында-ла чадажып турган котельнаяның чылдын алган бичии суунга камныг болза эки. Ол оон ыңай чылдын шыдавас дээрзин билзе чогуур!

Ийинде, одаар үүлдү камнаар, курлавырларны дилеп тывар. Көржеңни, черзилерни, кургай берген хараган, талды чүге одалгага ажыглап болбас деп?!

Маңаа хөй-ле тайылбырның, угаазылалдың херээ чок деп бодаар мен. Хамык ужур өре-ширеден уштунары, ажыг кыштың соогун ажып эртери—кижи бүрүзүнүң, өг-бүле ээлериниң, улуг-биче коллективтериниң кежигүннериниң, удуртукчуларының хүлээлгези болгаш сорулгазы.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ, хоочун журналист.

ОРУКТАР— АМЫДЫРАЛДЫҢ ДАМЫРЛАРЫ

Эрткен чылын Россияның автоорук ажылдакчыларының 250 чыл оюн демдеглеп эрттирип турувуста, автоорук ажылдакчыларының профессионал байырлал хүнү чок болганын орукчулар сактып чугаалажып турдувус. Чоннуң аргыжылга оруктары, ооц ажык-дузазының дугайында ам билбес кижи ховар-ла боор.

Бо хире ажыктыг ажылды кылып чоруур кижилериң чылда чаңгыс катап демдеглеп эрттирер профессионал байырлалы чок болганының дугайында чугаа РФ-тың Президентизи Б. Н. Ельцинге четкен хевирлиг. Ол дарганың Чарлыыбиле чылдың-на октябрь айның төнчүзүнүң дыштаныр хүнүн автомобиль транспорт болгаш орук ажыл-агыйының ажылдакчыларының хүнү кылдыр демдеглеп эрттирерин чөпшээреп каан турган. Бистиң ажыл-агыйывыстың кол угланыышкынын алыр болза, автомобиль транспорту-биле ажылдап, ооц оруктарын кылып чоруур болгай бис. Чарлык үнгенден бээр бир чыл эрткен болгай. Ол үениң иштинде бистиң Тываның орукчулары канчаар ажылдаанынга кысказы-биле доктаап көрейн.

Бо эргилделиг, рыноктуг экономиканың үезинде өске бүгү бүдүрүлгелер-биле бир дөмей, Тыва Республиканың орук ажыл-агыйының адыры берге үени чурттап эртип турар. Ылаңгыя бо эртип турар чыл Тываның орукчуларынга белен эвес чылдарның бирээзи. Саян дагларынга чагган улуг хар, август айда болган чаъстаашкынның түннелинде болган үер-халап, акшаландырыышкынны үешаанда чедир бербейн турары болгаш орук үндүрүүнүң чыылдазында өрелериниң көвүдеп турары орук ажылдакчыларынга улуг шаптараазынны болдуруп келген. Херек кырында боттуг болгаш субъективтиг бергелер турза-даа, бистер үе-шаанда шын шиитпирни үндүрүп, республиканың орук ажыл-агыйының адырында хамааржып турар автооруктарга орук шимчээшкинин үзүктелдирбейн келдивис. Бистиң республикага автооруктарны шынарлыг кылганындан Тываның экономиказынга улуг салдарлыг болурун кончуг эки билир бис.

«Тыва автоорук» эргелели бистиң республиканың девискээринде турар автооруктарны доктаамал бедик шынарлыг тудуп, ооц-биле чергелештир чаа оруктарны болгаш көвүрүглерни кылып чорудуп турар.

Тыва Республиканың автомобиль оруктарының ниити хемчээли 3387 км, ооц иштинде 638 км орук федералдыг автомобиль оруктарынга хамааржыр. Ол орук федералдыг өнчүнүң оруу болур. Тываны ак-көк хемнериң чурту деп чугаалажыры таварылга эвес. Бистиң республикавыста 269 улуг-биче демир-бетон, ыяш көвүрүглер бар. Акша-төгериктиң айтыыы берге турза-даа, 1996-97 чылларда «Тыва автоорук» эргелели 100 км автоорукту ажыглалга киирип, хүлээп алган. Ооц-биле чергелештир Бояровка — Тоора-Хем аразының 170 км автоорукту кылып чорудуп турар.

Федералдыг орук департаментизинден болгаш девискээр орук фондузундан келген акша-төгерикти чөптүг чарыгдап тургаш, 29,9 км автоорукту септеп кылган, Каа-Хемни кежилдир чаа көвүрүгнүң тудуун уламчылап турар. Хандагайты — Торгалыг аразында кызыгаарны оюн эртер оруктуң тудуун кылбышаан, Эдегей хемни кежилдир көвүрүгнү ажыглалга киирген. Жалома хемни кежилдир көвүрүгнүң тудуу бо хүннерде дооступ турар. Шаандагы үе ышкаш хөй акка-төгерик чок-даа болза, бистиң боттарывыстың санаашкынныгрывыс-биле ап көөрүвүске, автооруктарны ажаап тударынга бистиң орукчуларывыс четтигип турар.

Бистиң баазавыс болур Кызылдың автоорук техникумубиле багай эвес харылзааны тудуп турар бис. Ооц тодаргай чижээ, техникумнуң директору А. Суменков бодунуң студентилери-биле Самагалдай — О. Шынаа аразында 90 км чазаглыг орукту бо чайын бедик шынарлыг кылып дооскан. Бир талазында, студентилерге улуг практиктиг ажыл болган, ийи талазында, биске, орукчуларга улуг дузаны чедирдилер.

1997 чылдың 9 айларында Тываның автооруктарын ажаап тударынга, септээринге, кылырынга 46,295 млн. рубльдиң ажылдары шиңгээдип алдынган. Федералдыг орук департаментизи тус черниң оруктарын кылырынга 19.747 млн. рубльдиң акша дузаламчызын берген, федералдыг оруктарны септээринге болгаш ажаап тударынга 14.014 млн. рубльди алдывыс. А бистиң республиканың орук үндүрүүнден үүгле 10,586 муң рубль кирген.

Тус черниң оруктарын республика бюджеди-биле кылыры кымга-даа билдингир.

Бистиң кол-ла кылып турар оруктарывыс, көвүрүглеривис федералдыг оруктарга хамаарышпас. Ең улуг объектиге Каа-Хемни кежилдир көвүрүг хамааржыр. Бо көвүрүгнү тударынга акшаны үүгле бистиң «Тыва автоорук» эргелели берип турар. Тыва Республиканың Чазаа бо көвүрүгнү ажыглалга кииреринге акша дузаламчызын бээри күзенчиг. Мээң үстүнде айытканым саннарны бистиң хүндүлүг депутаттарывыс өөренип көрүп, орук үндүрүүн черле эде көөрү күзенчиг апарган. Тус черниң орук үндүрүү чедир чыгдынмайн баарга, оруктарны септээри, кылыры бергедей бээр-дир. Кымның-даа багай орукка чоруур хөңү чок. Ынчангаш орукчуларның ажылын үнелеп, оларга материалдыг, моральдыг дузаны үе-шаанда чедирерин утпазы чугула.

Август айда болган үргүлчүлелдиг чаъстаашкындан Тываның девискээринге үерхалап болуп, автооруктарга улуг үрегдээшкиннерни болдурган. Ооц ниити чедирген когаралы 6,026 млн. рубль. Улуг күженишкинниг ажылды чогуур үе-шаанда ап чорутканының түннелинде шупту чурттакчылыг суурларбиле турум автоорук харылзаазы тургустунган. ТР-ниң Чазаа, Хамааты камгалал болгаш онза берге байдалдар талазы-биле республика комитеди, «Тыва автоорук» эргелели бо чедирген когаралдың акша-төгериин республикага эгидер талазы-биле улуг ажылдарны кылып чоруткан. Ол акша-төгерик республикага чедип кээрге, үерге үрелген көвүрүглерни, автооруктарны катап кылырынга ажыглаар. Үер-халаптың кончуг берге үезинде-даа, ооц үрегдээшкиннерин чайладыр дээш Бай-Хаактың, Чадааананың, Абазаның орук-септелге-тудуг эргелелдери шалыпкын ажылдап, үрелген оруктарны, көвүрүглерни боттарының күжү-биле колдуу септеп кылып алганнар.

Акша-төгерик айтырыыбиле берге байдалда турзувусса-даа, келир кышка багай эвес белеткендивис. Шупту орук-септелге-тудуг эргелелдериндe хөмүр-даштың курлавыры четчир, орук баазалары шупту септеттинген, орук чаштырар материалдар четчир кылдыр белеткеттинген. Ам ооц сөөртүлгезин шалыпкыны-биле организастап турар. База бир кол айтырыг техниканың кышка белеткели, артык кезектер садып алыры ындыг-ла белен эвес апарган, ону хынамчалыг чорутканының түннелинде, колдуун септеп алдывыс.

Боттарывыстың профессионал байырлалывысты демдеглеп эрттирип, эрткен үеже хая көрүп, кылган ажылывысты түңнеп турдувус. Бистиң хоочуннарывыста орден-хавыяалыг, ат-алдарлыг кижилер хөй, олар Тываның кадыр-берт оруктарын кылырынга төлептиг үлүг-хуузун киргеннер. Рыноктуг экономиканың берге үезинде Тыва Республиканың Чазаа бистиң ажылывысты деткип, дузалап турар. Ооц тодаргай чижээ, бистиң хоочун ажылдакчывыс Валентин Лазаревке бо чылдың Республика хүнүнде «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывысканы болур.

Тываның орукчуларының чымыштыг ажылында бергедээшкиннер турза-даа, эрткен чылдар-биле деңнеп көөрге, бурунгаарлаашкын бар.

Салчак-оол САНАА.
«Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги.

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

ТР-ниң Спорткүркомитединде

«ЭЛИТА-97»-НИ ЭРТТИРЕРИ АЛБАН БЕ?

Тыва Республиканың Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитединиң ээлчеглиг коллегия хуралынга хүн чурумунга кирген 6 айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

Күрспорткомитеттиң Олимпийжи белеткелдиң төвүнде (ОБТ) хаара туттунган Дээди мергежилдиң спорт школазының (ДМСШ), Олимпийжи курлавырлар училищезиниң (ОКУ), элээди уругларның спорт школаларының база оларның салбырларының 1997 өөредилге чылында ажылының түңнелериниң болгаш спортчу курлавырның белеткелиниң системазын сайзырацгайыдарының талазы-биле сорулгаларның дугайында илеткелди ОБТ-ниң даргазы Алексей Сандан кылган. Келир үениң спортчуларын белеткеп турар төпте хостуг хүрештиң, ча адарының, бокстуң, кик-боксингиниң 4 салбыры бар. Ында өөренип турар сургуулдарның 70 хуузу бедик мергежилдиң спортчулары, оларның иштинден делегей чергелиг спорт мастери — 6, спорт мастерлери — 25, спорт мастеринге кандидаттар — 45, бирги разрядчыларын саны — 46. Россияның шилиндек командазының составынга 14 кижи кирип турар, 4 спортчу — стажерлар, 13-үү курлавырда кирип бижиттинген. Спортчу белеткелди эң бедик мергежилдиг 8 тренер-башкы чоорудуп турар.

Хостуг хүрешке аныяктар ортузунга Аян-оол Ондар, Шолбан Ооржак Россия чемпионнары, тренер В. Түлүштүң кижизиттирикчизи Аян Сараа Кызылга эрткен Россия чемпионадынга мөңгүн медальдың эдилекчизи болган. Бо чылын Улан-Удэге болган делегей мөөрейинге Самир Сат Россияның шилиндек командазының составынга хүрешкеш, чемпионнаан. Россияның бирги черидээш эрткен маргылдааларга Артыш Кокан-оол, Владимир Маңзырыкчы, Арсен Дамбый, Отчугаш Күжүгет, Артыш Томоулак шаңналдыг черлерни алгылаан.

Ча адыкчылары. Турцияга чедип, Гран-приниң шаңналынга бир удаа, Россия чергелиг маргылдааларга 4, Сибирь зоназынга 2 катап киришкен. Россия Кубогунуң хууда бирги черинге Россия чемпионадының бо чылгы мөңгүн медалын чаалап алган Елена Достай-Тутатчикова тиилээн. Михаил Оюн, Наталья Корж, Ермила Доңгак, Саян Сат, Руслан Сумба, Аяс Оюн чурттуң зона маргылдааларынга шаңналдыг черлерни ээлээннер.

Бокс салбырының кижизиткен спортчулары Сибирь, Россия, делегей чемпионат, тарынга киржип, республика, хоорай чергезинге 4 маргылдааны эрттирген. Ады-сураа Австралия, Швеция, Венгрия, Греция чемпион болуп динмирей берген тыва бөксер Саян Санчат IX делегей чемпионадынга хүлер медальдың эдилекчизи болган. Тренер Анатолий Солагайның өөренкичизи Шолбан Сундуй — Сибирь чемпиону. Сагды Сарыглар, Эрес Сырат, Мерген Монгуш, Ромеш Ондар, Орлан Делгер Сибирь девискээринге болган маргылдааларга шаңналдыг черлерже үнгүлээн.

Кик-боксингиге Аяс Соянның соонда ийи делегей чемпиону немешкен. Кемерово, Улан-Удэ хоорайларга болгулаан бокс маргылдааларының тиилекчилери Мерген Монгуш биле Родион Хертек Хорватияның Дубровник хоорайга октябрь айда болган кик-боксинг талазы-биле XI делегей чемпионадынга боттарының деңзилерингe чемпионнаан.

Сөөлгү ийи чылдан бээр аът спорту элээди уругларның спорт школазы ажыттынган хүнүнден бээр чаа-ла бут кырында туруп орар. Ында 56 өөреникчи хаара туттунган.

Бо төнүп бар чыдар 1997 чыл спортчуларга дүжүттүг болган бот, Олимпийжи белеткелдиң төвүнде бергедээшкиннер, четпестер эңдерик. Республиканың элээди уругларның спорт школазының директору Владимир Шутов улус өөредилгезиниң шугумубиле элээн хөй школаларны харыылап турар кижи болгаш, сеткилин өйүп чоруур хомудалдарын чажырбаан. Өөредилге баазалары спортчу дериг-херекселдер-биле хандыртынмаан, үүгле Барыын-Хемчик кожуундан өскелери спорт залдарын кышка удур хынамчалыг белеткеп албаан. Хевистер, хаактар, бөмбүктер чедишпес.

В. Шутовка ушкажып, өске-даа санал бергеннер кадрлар шилилгезинге харыысаалганы бедидерин. ОБТ-же шилилгени чорударының шыны системазын ажылдап кылыры болгаш өске-даа чүүлдерге доктааган. Төпте корумчурум ам-даа «аскак» хевээр. Ады хөйге билдингир бир тренер октябрь айда 20 хонук иштинде ажылче үнмээн. Сукпак школазының эки ажылдыг тренер-башкызын Чазактың шаңнал-макталынга киирер дээш адын адап үчдүрүп кээрге, ооз Красноярск хоорайга болган хостуг хүрештиң делегей маргылдаазын барып көрүп чораан, Тываның хамык тренерлериниң ат-алдарын бужартадып, «декей» салгаш, даштыкыдан-даа келген түмен чол мурнунга эзенгизи элээн дыцызыг, аксы чыттыг, улуг баарынга ужар чыгыы тевдиңейнип барын турган. Даг дег акты довук дег кара базар деп чүве ол-дур ийин.

ОКУ-да өөренип турар келир салгалдың тренер-башкыларын халас чемгериг, удуур-чыдар, ойнаар-хөглээр оран-сава-биле хандыры берип турда-ла, тодуг-догда байдалдан «бажы-биле кылаштай» бээрлери база бар. Ортумак эртем бээр ол өөредилге черинден хөй-ниитиниг чуртталга черинге эзиртип суксун ижип алгаш, шош-содаа кылганы дээш 5 сургуулду ОКУ-дан үндүр «хөөглээн».

Хүн чурумунга кирген айтырыглардан эң тергиин болган спортчуларның «Элита-97» деп спортчу байырлалыг бо чылдың декабрь 19-га эрттирериниң талаазы-биле оргкомитетти тургузарының дугайында чугааны кылган Тыва спортчуларның 1997 чылда чедишкиннери черге кескү, элээн дезигүүрлүг болганын коллегия кежигүннери-даа, кожуннарда спорт комитетторинің даргаларда-даа демдеглээннер. Бо коллегия хуралынга Бай-Тайга, Өвүр, Улуг-Хем, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем, Чеди-Хөл кожуннарның комитет даргалары чугула чугаа-соотка киришпейн, ажыл-херектиг хаалгаларынга арткан.

Байырлал бүрүү-ле хөй тиктерлиг акша негээр. Спорт дээш өлүг адаан, ак сеткилдиг деткикчилеривистин боттуг дузазы «Элита-97»-ни каастаары билдингир. Тыва чон ве-дүптен бээр дузаарлак. Чүүн-даа-биле дузалап болгай-ла. Бо чылын чай эгезинде май 1-ни таварыштыр национал тыва хүрешти адаан-мөөрейинге Кызылдың куш фабриказы деткикчи болуп киришкеш, шүүлгеп мөгени 5 дагаа-биле шаннаан. Үжүүрлешкен, үшкүдөртку черни алган мөгелерни, а ол ышкаш мөге салыкчыларын база-ла дириг дагаалар-биле, чуургаларр-биле шаңнаан. Мындыг чижектер чер санында бар болгай.

Күш-культура, спорт кадыкшылга болгаш амыдыралга чугула рольду ойнап турар чүве болганда, эң тергиннерниң «Элитазын» ийи чыл бурунгаар байырлап, ону пропагандаларын уламчылап чорударын коллегия хуралынга дугурушкан. Эң тергиин спортчулар, чемпионнар кайы кожуунуг төлээзи болуп турары оон билдине бээр.

Тыва, Россия, Европа, делегей чемпионнары туржуккым-даа кижи төк кээп дүшкен төрээн черлиг, төрел чоннуг. Тыва чонун спортчу бедик көргүзүүлери-биле алдаржыдып чоруур оолдар, кыстарга кым чугаарланмес боор. Оларның доргүл-төрелтери, эш-өөру республиканың ангы-ангы булуңнарында ажылдап, чурттап чоруулар. Олар ам удавас болур эң тергиин спортчуларның «Элита-97» байырлалынга суй белек сеснуг келирлери чугаажок. Оон-биле кады кадыкожа чурттап келгеннер нарының иштинде спорт-биле халбактанчын чоруур хоочуннарны спортчу байырлал хүнүнде сеткилин өөртүп кагза, черле артык эвес. Харын-даа декабрь 19-та найысылал Кызылче «Элита-97»-же эдертип эккелгеш, улус-чон мурнунга чылыг состерниң үдөлгези-биле шаннаа-мактаары солун болбайн аан.

Даңзы САЛЧАК.

Медээлер

УЛУГ-ШУЙНУҢ ОГЛУ

Лопсан оглу Хертек Даржаа менги баштыг бедиктерлиг Бай-Тайганың эдер Улуг-Шуйга 75 чыл мурнунда төрүттүнгеп. ТАР-ның, ССРЭ-ниң хамаатысы чораан. Х. Даржааның көрбээн чүвези, кедүрбээн хөнээ чок. Ол ылангыя төрээн Шуйунуң чоок кавызында хонаштарны, аныг-меңниг арга-дажыг, кодан чыдар черлерин эндевес.

Узун, солун болгаш берге амыдыралының иштинде ол аревэге, комсомолга ажылдап, кожуун чагыргазынга саадап, Тыва АССР-ниң депутады, Чазааның кежигүнү, сайыды боон чораан. Ол Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени болгаш хөй санныг медальдарның эдилекчизи. Тыва кижи төрээн черилге, төрел чонунга эргелеп, Хертек Даржаа хеннинден тура, мынчаар ырлап өскен:

Узун-Шуйга, Кара-Шуйга
Улай эмер богба-ла мен.
Кара-Шуйга, Улуг-Шуйга
Катай эмер богба-ла мен.
Хертектериниң Хертеш-
Хүрен
Херлип-көстүп эртип-ле
кээр.

Оон төрел бөлүүнүн ада өгбелери ынчаар ырлажып чораан.

С. МОНГУШ.

ДЕПУТАТ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Эрткен вторникте, ноябрь 1-ниң хүнүнде Күрдуманың депутады Галина Алексеевна Салчак Чазак бажыңынга журналистер-биле ужуражылга үезинде республика бюджединге доктаап, айтырыларга доңчу харыыларны берген.

Тыва Республиканың келир чылдагы бюджединге хамаарыштыр бистиң депуталывыс бодунуп улуг үлүг-хуузун база киирештирген. Ол В. С. Черномырдинге республиканың амгы турар байдалының дугайында доңчулап бижээн чагааны киирген турган. Ук чагааның харыызы эки болган деп санап турар. Бо ажылга «Бистиң бажыңывыс — Россия» фракцияның депутаттары, өске-даа фракциялар, бөлүктер деткимчени берген.

Виктор Черномырдин Тывага хамаарышкан сан-чурагайларны деткиирин аазаан. Ол дилег чагаага адын салгаш, А. Б. Чубайска күүседириниң даалгазын берген. Анатолий Борисович тыва делегацияны 32 минута иштинде үеде хүлээп алган.

Ооц-биле чергелештир бо хүннерде бистиң республиканың Сан-хөө ямызының ажылдакчылары, өске-даа ямылардан бухгалтерлер, экономистер бюджет санаашкынында киржип турар. Бо ажылдарның түңнели Москвага ноябрь 14-те болур хуралдан билдине бээр. База бир онаа чугула чүве чүл дизе, РФ-тиң 3 субъектизи — Дагестанны, Тыва Республиканы, Еврей автономнуг округту дорт санажылгаже кииргени болур.

Россияның Чазаа Тывага өрелерни 1998 чыллың январь 1-ге чедир төлээрин аазаан. Ынчап кээрге, баштай шалыңны, а уругларга компенсацияны чоорту дугдаары билдинген. А өске чарыгдалдарның төлевири ам дээрезинде биллинмейн турар.

Ольга САНДАРАА.

АЖЫК ЧАГАА

ЧӨПШӘӘРЕЖИЛГЕНИ БЕРИП КӨРҮҢЕР

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДӘӘДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДЕПУТАТТАРЫНГА

Хүндүлүг депутаттар!

Ажыы-биле чугаалаарга, чеден хар ашкан, сезенче кылыйтып бар чоруур кижи мен. Төрээн Тывавыстың төөгүзүнде эки-даа, багай-даа үүлдерни, өөрүнчүг, кударанчыг болгаш каргыштыг, халаптыг болуушкуннарны бо чеден чылдарның нүүрүнде, сезен чылдың бүдүүзүнде көрүп келдим. Амыдыралчуртталгавыстың нарынын, бергезин ам-даа көрүп чор мен.

Хүндүлүг депутаттар! Бо ажык чагаамны силерге бирле дугаар бижип турарым бо. Соолгу катап-даа болуп магатчок. Тыва Республиканың парламентарийлериниң мурнунга буурул бажымны мөгейтип, дилегни кылып, идегелимни баш бурунгаар илередип тур мен.

Ажык чагааның кара чаңгыс айтырыы чүл дээрге, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыды Б. К. Күдеректиң дугайы-дыр. Тываның ол яамызын Күдерек 1992 чылдан бээр бөгүнге чедир шыдаар шаа-биле рыноктуң бо берге үезинде удуртып турар. Ол албан-дужаалга ону катап томуйлаарынга чөпшээрежилгениң амга чедир бердинмээни хомудан-чыг-дыр. Ынчалзажок чылдагаан турган боор: 1996 чылда кылган ревизияның ужуру ынчан тодаргай билдинмес турган. Ам байдал өскерилген: Күдеректи кеземче азы административтиг харыысалгага онаапкы дег огулуг чүве истелге үезинде тывылбаанын ам билир силер.

Б. К. Күдеректи шагда-ла эки билир мен: Тываның улуг кожууннарының бирээзи — Таңдының кожуун эмнелгезиниң кол эмчизи турган үезинде чоннуң кадыкшылын камгалаар чаагай херекти ол үлегерлиг организастан шыдаан боорга, ТР-ниң ынчаарда Кадык камгалал сайыды турган хүндүлүг Б. М. Чуглурнуң сүмези-биле Күдеректиң ажылының дуржулгазын очеркке бижиирин планнаан, белеткенин турдум. Ынчалзажок Күдерек боду сайыт болу бээрге, соксап каан мен.

Борис Күдерек 1956 чылдың январь 28-те Бай-Тайганың Кызыл-Даггаа бөдүүн араттың өг-бүлезинге төрөттүнген. Ол ам-даа аныяк. Ортумак школаны доосхан сөөлүнде, Кызыллың эмчи училищезинге 1972 чылда өөренип кирген. Училищеден 1974 чылда келдириишкин езугаар 1976 чылга чедир шериг албанын эрттирген. Училищени 1977 чылда доосхаш, Сүт-Хөлдүң Хөр-Тайгага участок эмнелгезиниң эргелекчизинге томуйлаткан, а дараазында чылдарда Ак-Довурак болгаш Чадаана хоорайларга фельдшерлеп ажылдаан. Ооң сөөлүнде өг-бүлезиниң херээжен ээзи-биле кады 1980 чылда Кемеровонуң эмчи институдунга өөренип киргеш, ону 1986 чылда чедиишкинниг доосхан. Институтка өөренип турган чылдарында Кемерово хоорайның дүрген дуза чедирер бригадазының кардиологу болуп ажылдаан. Институтту доосхан сөөлүнде Таңдыга баргаш, кожуун эмнелгезиниң кол эмчизинге 1992 чылга чедир ажылдап, чоннуң кадыкшылын камгалаарынга улуг үлүүн киирген. Борис Күдерек дээрге, үстүнден эвес, а эмнелге херээн адаандан өрү чадалар дамчып удуртуп келген болгаш улуг дуржулгалыг сайыт-тыр. Ооң эртем-билиги болгаш практиктиг дуржулгазы четчир деп чугаалап болур ийик мен.

Хүндүлүг депутаттар! Кадык камгалал яамызынга болгаш ооң салбырларынга—Кызылда кол эмнелге албан черлеринге ревизияны кылгандан бээр бир чыл ажыг үе эрткен. Күдерекке болгаш ук яамының кол специалистеринге хамаарыштыр огулуг чүвениң чогун истелге ам бадытказының, оларның хөделиишкиннеринде кем-буруулуг чүүлдер чок болганын үстүнде демдеглээн болгай мен. Ындыг түрбүже, Б. К. Күдерекке, ооң кол даныыр специалистеринге удур кампания база катап эгелээнинче, массалыг информацияның чамдык чепсектеринге хөй санныг материалдарны парлап, ажыы-биле чугаалаарга, ол аныяк сайытты албан-дужаалындан ап октаар деп орландажып турарынче силерниң кичээнгейиңерни угландырып тур мен, хүндүлүг депутаттар. Чижээ, 1997 чылдың июньда № 26, июльда № 30 «Центр Азии» солунга, 1997 чылдың октябрь—ноябрьда № 41, 42, 44 «Тува ТВ-информга» Күдерекке удур хөй санныг материалдарны демги-ле ревизияга «даянып» алгаш, улаштыр-улаштыр парлаан. Ол бүгү материалдарның шуптузун кичээнгейлиг номчуп көрген мен. Ында база-ла огулуг чаңгыс-даа чүве чок: ревизияның бажындан, ужундан, ортузундан одуруглар алгаш, өскүдүп, хөөредип, Күдеректи, яамының ажылдакчыларын баккa сугарып оралдашкан болуп турар. Чижээ, Кадык камгалал яамызының бухгалтер учедунуң болгаш отчедунуң килдис начальниги С. Н. Балабанова бир эмнелге салбырынга дакпырлап ажылдап турган деп, ону болгаш Күдеректи чемелеп шагла болган. А специалист кижи дакпырлап ажылдавас деп үүлдү кандыг-даа хоойлуда айытпаан-на болгай. Республиканың № 2 эмнелгезиниң кол эмчизи А. Н. Линиң 1994 чылдың январь 4-те № 2-а дужаалын езугаар Б. К. Күдерек ол эмнелгеге гастроэндоскопист эмчи болуп ажылдап турган деп хөй санныг материалдарның бирээзинде (№ 41 «Тува ТВ-информ») бижээн. А арат чоннуң кадыкшылын камгалаары — доктор Күдеректиң чүгле эргези эвес, а дорт хүлээлгези ышкажыл!

Парлаттынган ол бүгү материалдарның кол автору — Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады хүндүлүг Т. В. Николаева дээрзин демдеглээр бодаан мен. «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң чамдык негелделерини авторлар хажыдып, бөлүк эмчилерге, оларның удуртукчузунга удур каржы сөстерни болгаш домактарны ажылдааны черле канчап-даа таарышпас. Чижээ, «Бодуң оорла, а өскелерни база оорлат» деп принцип сагыттынып турар деп ак саазының кырынга кара будук-биле парлаан. Сайытты болгаш бөлүк эмчилерни, специалистерни ол материалдарның авторлары оорлар, кем-буруулуг херектеннер кылдыр көргүзүп турар. А эмчилерни, башкыларны шак ынчаар чон мурнунга барымдаа чокка буруудадыр, оларның ат-алдарын бужартадыр эрге кымда-даа чок болгай. Чамдык материалдарның эгези (азы) безин дыка каржы: «Метастазы воровства» — «Оорлашкынның каданнаашкыннары» деп бо чылдың ноябрьда үнген № 44 «Тува ТВ-информнуң» мурнуку үүл орнунда материалы адаан.

Чурукта: Б. К. Күдерек (мурнунда) экскурсия үезинде Кыдаттың Улуг ханазының кырында.

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыды Борис Күдерекке удур бо бүгү материалдарны номчуп олурарымга, Тыва автономнуг областың кадык камгалал эргелелиниң начальниги турган, Тожуга ацчы кижиниң өг-бүлезинге төрөттүнген, дээди эртемниг эң баштайгы тыва эмчи Сергей Серекейниң чырыткылыг овур-хевири, ооң хүлүмзүрээн, каттырацнаан чаптанчыг арын-ыырайы караамга ол-ла олчаан көстүп келир-дир. Ооң орнунга олуруксап, адааргаан багай сеткилдиг чамдык кижилер Серекейни ынчаарда нүүлдеп, хоптап, хөй чагааларны бижип, аңаа удур калчаалыг кампанияны соксаал чокка өскүдүп турган, хөөкүй эмчини халаптыг өлүмге чедиргген. Сергей Серекейниң кээргенчиг салым-чолун, халаптыг өлүмүн дыңнаан боор силер, хүндүлүг депутаттар. Амгы бо бистиң хүннеривисте Борис Кожуун-оолович Күдерекке удур шак-ла ындыг калчаалыг, нүүлдээшкинниг кампанияны өскүдүп турарынче кичээнгейни салып, ооаарын көрүңер.

Ынчаарга Б. К. Күдеректи ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыдының албан-дужаалынга томуйлаарынга чөпшээрежилгезин Тыва Республиканың Дээди Хуралы бербээн дижик. Ынчаарга белен сайыт дээрден, космостан моорлап келбес болганда, Саян артындан барып чалаар апаар ийик. А Саян сыныың артындан чалаарынга болум хуумда удур эвес мен. Ынчалзажок Күдерек ышкаш бедик эртем-билиглиг, мергежилдиг, улуг дуржулгалыг кижи өске черден чедип келириинге бүзүревес мен. Тус чериниң кадрларын, ылаңгыя үндезин чондан үнген кадрларны, специалистерни үнелевес, камнавас, оларга бүзүревес турган бачыттыг чылдар ам дедир ээлбес кылдыр эрте берген деп бодаар мен. СЭКП хооркомунуң бирги секретары турган дыка принципиалдыг Степанов деп дарга Кызыл хоорайның партия конференциязынга харыы сөзүнүң үезинде партия обкомунуң бюрозун, ооң бирги секретарын шыңгыы шүүмүүлеп, национал кадрларны камнавайн турарын бежен чылдар эгезинде айыткан сөөлүнде байдал ынчан элээн экижээн турган. Ол мынча деп дорту-биле медеглээн: «Эш Тока болгаш өбкомнуң чамдык бюро кежигүннери чүгле Саян артындан келген кижилерге бүзүрээр, чүгле оларны эки кижилер деп санап турары партияның национал политиказының ленинчи принцивинге дүүшпес-тир». Ооң бо чугаазын партархивтен көрүп, номчуп болур бис. А бистиң бо хүннеривисте Күдерек сайытты албан-дужаалындан ап октаар сорулганы салып алган турар-дыр. Ону канчап-даа болдурбас ужурлуг силер, хүндүлүг депутаттар!

Б. К. Күдеректи ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыдының албан-дужаалынга томуйлаарынга чөпшээрежилгени бээр дугайында айтырыг Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге) тургустунуп келзе, чөпшээрежилгени бээринче силерни кыйгырып тур мен, хүндүлүг парламентарийлер!

Алексей ДУГЕРЖАА.
Россия Федерациязының Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Хензиг төөгү

КҮТКҮҮШКҮН – ЧЕРЛЕ ОНДАКТЫГ

ССРЭ-ни түргускан соонда, 1929-1930 чылдарда, аграр революциязы, азы колхоз тургузуушкуну эгелээн. В. И. Ленинниң чаа экономиктиг политиказы чүртту ханы кризистен үштүп, көдээниң-даа, хоорайның-даа амыдыралын каракка көзүлдүр-ле сеңдиткен.

Сайгарлыкчы чоруктуң неп-терээни, хосталга болгаш чаартыкчы деп чүүлдерни көрүп чорбаан чоң чаа амыдыралче үүкүп кириишкен. Көдээге баш-дадыг кижилерниң саны көвүдээн. Ортумак тараачыннар, чудурук банлар тыытып келген.

Тывага турган орус тараачыннар кыдыындан кыра мал-маган тудуп, харын-даа дээрбелер болгаш алы-кел эттээр биле бүдүрүлгелерлиг апарганнар. Олрның хөл нуруузу Хамааты дайынының чылдарында созет эргe-чагырганың талаакчылары турган.

Улуг-Хем кожуунуң девискээринге, тодаргаалаарга, Торгалыг, Белдир-Кежин суурларга белдырлыг кижилер көвүдээн. Оларның арызынга кызыл партизан Антон Иванович Кузнецов дээр кижи чүртталаан турган. Ол аскыр өөр чылгылыг, он шаа инектиг, Кожай хемниң аксынга дээрбелиг безин турган дээр.

Үр-даа болбаанда тыва баннарның хөрецизин хавырыы, ыдыыларга үлеп өерин эгелээн. Белдир-Кежин ынчаар чүртталаан Кошпеедаргай оглу Сымчаан-оол, моге чамыңы суглар бан орустарның мал-маганын былаап, аъш-чемин халаскачыы, кара туразында аажылаан турган фактылар бар. Чамыңы биле Сымчаан-оолду ТАР-ның шагдаалары тудуп, кара-оажыңнаан, ооң соонда эрүү дүрүмүүнүң эң кадыг шиитке-ланге дүүштүрүп, адыы шииткен.

Чудурук байларны «аңгыдеп санааш, оларны чок кылыр дуганыда Сталиниңи өөредиг Тывага база неп-тереп берген. Ону Антон оолу удур билгеш, Белдир-Кежиниңи орус чүртталаарын күткүп, тура халыышкын организастаан.

Белдир-Кежинге Антон үш эшпиг дүне чедип келгеш, кызыл дээрбечилер келди, ок-бооцар алыцар, аъттаныцар! — деп алгы-кышкы үндүргенин күш-ажылдың хоочуну Татьяна Константиновна Тупикина (Мосаланова) сактып орар. Белдир-Кежиниңи ашактарының чамдыктарын корткаш, иштики ак чүвүрлери-биле аъттарын мунгулапкаш, айыырлар, балдылар-биле чепсегленгеш, Антонга каттыжышканнар. Кузнецовтуң бөлүү ол-ла дүне Торгалыг суурга четкеш, аңаа турган бай орустарны эзилелдээш, Таңды кожуунуң уунче чорудупканнар. Хамааты дайын үезинде советтер дээш эрес-дидим тулчып чораан Таңдының тараачынары Антонуну күткүүшкүнүнге алыспаан. Харындаа оларны тайгаже киир сывыртапканнар.

Ай хире болганда, Белдир-Кежиниңи мегелеткен тараачыннары аштап-түрээн, элбэр-сам ар апарылаан, уурук-суурактан чаңгылап келгеннер.

— Бачыттыг Антонну эдергеш, бактыг багын көрдүвүс. Хелдерге бажының таңгазынга ок-боо чок улус ашаан өлүп каар частывыс. Ай, бес, хылба чип түрдувус. Арат-чонче-даа халдавадывыс. Антондан дезин келдивис — деп, Исаак Васильевич Шедов уруг-дарыынга, кадайынга, чыглыг келген чаңгыс чер-чүртүгларынга чугаалап орган дээр.

Антон Кузнецовтуң тура халыышкынынга киришкен, ооң күткүлгезинге алыскан тараачыннарны тудуп хоруудаан. Шагаан-Арыгга оларны шүүгү шииткен чүве-дир. Ынчан шииткен кадыг-дошкун эвес болган. Мегелеткен тараачыннарның дөгерезин агарткаш, Белдир-Кежинче (Пестуновкаже) чандырышкан.

Бо хензиг төөгүнү таптыг сайгарып көөрге, эргилделиг үелерде күткүкчүлер кижилериң бажын дораан-на төөредиптер-дир. Амгы рыноктуг харылзаалар үезинде кижилериң баш муңгаш байдалын ажыглап, канчаар-даа мегелеп, эрге-чагыргаларны безин нүүлдей бээр таварылгалар бардыр. Шын — күчүлүг болгай. Ону үнелээр болза, кандыг-даа күткүүшкүнге кижи белен алыспас ужурлуг.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Улуг-Хем кожуун.

1997 чылдың тос айларының түңнелдери

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮГЛЕР

(Бирги көзенекте—1997 чылдың январь-сентябрь айларда хөрек кырында күүсеттингени; **ийгизинде**—1996 чылдың ол үезинге хуу-биле; **үшкүзүнде**—1996 чылдың январь-сентябрь айлар 1995 чылдың ол-ла үезинге хуу-биле).

Үлетпүр продукциязының хемчээли, млрд. руб.	251,8	81,3	79,8
Хереглел барааннарының бүдүрүлгези, млрд. руб.	65,6	61,6	63,0
Үлетпүр барааннарының бүдүрүкчүлериниң өртектер көргүзүглери	X	135,6	208,1
Кол капиталга инвестициялар, млрд. руб.	75.5	156,4	18,7
Чурталга бажыңнарын ажыглалга киргени, нити шөл муң дөрбелчин метр	5,9	3,6	32,2
Автотранспорт бүдүрүлгелериниң чүк көөртүлгези, млн. т-км.	66,1	97,3	65,8
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы, млрд. руб.	528,9	88,6	79,6
Чурттакчы чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгези, млрд. руб.	143,4	109,4	71,0
Акша орулгалары (айда кижи бүрүзүнге өртүмаа-биле), муң руб.	49,6	125,1	160,1
Арыг акша орулгалары	X	110,4	90,8
Бир ажылдакчыга айда өртүмаа-биле доктаттынган шалың, муң руб.	716,3	107,1	184,3
Бир ажылдакчының ажыл төлевири	X	91,9	100,7
Барааннарга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге хереглел өртектериниң көргүзүү	X	116,3	177,1
Ажыл чоктарның саны, муң кижи	21,2	100,0	173,8
олардан ажыл чок деп албан езузу-биле бүрүткеттингеннер	3,4	67,2	141,7
Амыдыраарынга четчир хемчээлдиг кудуку деңнели (айда кижи бүрүзүнге), муң руб.	572,3	108,6	158,8

ҮЛЕТПҮР

1997 чылдың тос айларында республиканың үлетпүр бүдүрүлгезиниң нити хемчээли 251,8 млрд. рубль-биле санаттынган азы 1996 чылдың январь-сентябрьның деңнелинге 81,3 хуу. Эрткен чылдың ол-ла үезинге бодааргa, бүдүрүүшкүннүң бадыышкыны кызырылган (18,7 база 20,2 хуу). Үлетпүр бүдүрүлгезиниң кол-ла хемчээли холушкак бүдүрүлгелерге (бүдүрүлгениң нити хемчээлинин 50 хуузу) болгаш өнчүнүң күрүне хевирлеринге (31 хуу) онаажып турар.

Эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, бүдүрүлге хемчээлиниң өзүлдезин электроэнергетиканың бүдүрүлгелери (146 хуу), одаар түүл үлетпүрү чедип алган (101 хуу).

Хөмүр-даш, электри энергиязын, чылыг энергиязын, тудугга ажыглаар чугайны, минералдыг суглар бүдүрерин көвүдеткен.

Хереглел барааннарының бүдүрүлгези 38 хуу кудулаан болгаш ол 65,6 млрд. рубль болган. Эрткен чылдың ол үезинге бодааргa, аъш-чем продуктуларын 40 хуу эвээштү бүдүрген, чиик үлетпүрүнүң барааннарын—21 хуу.

Январь—сентябрь айларда бүдүрүлге хемчээлин 34 бүдүрүлге кудулаткан, 3-ү продукция бүдүрүлгезинче кирбээн.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Мал ажылының кол продуктуларын көдээ ажыл-агый ажылдыгларының бүдүрүп үндүргенин көрээлиңер:

(Бирги көзенекте — 1997 чылдың январь—сентябрь айда байдал; **ийгизинде**—1997 чыл 1996 чылга хуу-биле; **үшкүзүнде**—1996 чылдың январь—сентябрь 1995 чылдың ол-ла үезинге хуу-биле).

Бүдүрүп үндүргени:

Эт (эътке үндүрер мал болгаш куш дириг деңзизи), муң тонна	13,9	98,8	101,9
ооң иштинде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	3,5	105,5	96,7
Сүт, муң тонна	43,5	93,1	96,2
ооң иштинде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	3,9	63,9	65,4
Чуургалар, млн. борбак	18,1	82,6	75,8
ооң иштинде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери	12,9	78,2	69,0

Эттің нити бүдүрүлгезинде чурттакчы чоннуң ажыл-агыйларының үлүү 70 хуу болган, 1996 чылда—71 хуу. Сүттүү—77 хуу турганындан 82 хуу, чуургалар—24 хуу турганындан 28 хуу болган.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин алыр болза, эът бүдүрүлгезиниң хемчээли ында элээн өзүлделиг болган, а сүттүң нити саалдазы 1,6 катап кудулаан болгаш чуурга бүдүрүлгези 22 хуу эвээжээн.

Ажыл-агыйларның бүгү-ле хевирлериниң мал продукциязын сайгарып турарының хемчээлин 1997 чылдың октябрь 1-де байдал-биле көргүзерге мындыг:

Бирги көзенекте — 1997 чыл; **ийгизинде** — 1997 чыл 1996 чылга хуу-биле; **үшкүзүнде**—белеткел организациялары 1997 чылда; **дорткузүнде**—белеткел организациялары 1997 чылда 1996 чылга хуу-биле, **бешки көзенекте** — өске черлер дамчыштыр 1997 чылда; **алдыгы көзенекте**—1997 чыл 1996 чылга хуу-биле).

Мал болгаш куш (дириг массада)	3888	101,2	452	66,4	3436	108,7
Сүт	4176	71,8	514	29,0	3662	90,6
Чуургалар, млн. борбак	12,6	75,3	11,4	74,0	1,2	92,5

Хостуг садыглаашкын-биле (рынокка, садыг болгаш нитиниң чемненилге черлерин дамчыштыр) эттиң 88 хуузу, сүттүң 87 хуузу сайгартынган.

Малдың кол хевирлериниң санын 1997 чылдың октябрь 1-де байдал-биле көргүзерге:

(Бирги көзенекте—октябрь 1-де муң баш: **ийгизинде**—1996 чылдың ол-ла үезинге хуу-биле: **үшкүзүнде**—нити мал бажынга үлүү (хуу-биле).

Мыйыстыг бода мал	167,7	87,0	100,0
көдээ а/а бүдүрүлгелери	42,6	73,3	25,4
чоннуң а/а-лары	111,3	92,6	66,4
фермер ажыл-агыйлар	13,8	95,3	8,2
ооң иштинде инектер	70,5	89,5	100,0
көдээ а/а бүдүрүлгелери	16,1	75,6	22,8
чоннуң а/а-лары	48,4	94,7	68,7
фермер ажыл-агыйлар	6,0	94,9	8,5
Хаваннар	37,0	77,7	100,0
көдээ а/а бүдүрүлгелери	2,6	42,4	7,0
чоннуң а/а-лары	31,3	82,9	84,6
фермер ажыл-агыйлар	3,1	82,6	8,4
Хой болгаш өшкү	791,7	90,2	100,0
көдээ а/а бүдүрүлгелери	369,8	80,2	46,7
чоннуң а/а-лары	341,6	99,1	43,2
фермер ажыл-агыйлар	80,3	111,9	10,1
Аът	37,1	91,7	100,0
көдээ а/а бүдүрүлгелери	15,1	82,2	40,7
чоннуң а/а-лары	18,7	98,3	50,4
фермер ажыл-агыйлар	3,3	108,1	8,9

Ажыл-агыйларның кайы-даа хевиринде малдың баш саны кызырлып турар. Хой, өшкүнүң баш саны (эткен чылга 111,9 хуу) фермер ажыл-агыйларында аът (108,1 хуу), аңаа хамаарышпайн турар.

Малдың баш санының немежир көргүзүү моон мурнунда турганы дег куду бооп артышаан. Төрүүр 100 инекке онааштыр эткен чылын 39 бызаа алган болза, ол бо чылын 37 баш болган, төрүүр 100 баш хой, өшкүден 66 чаш төл алдынган, эткен чылдың деңнели хевээр арткан. Мыйыстыг бода малдың өлүп хораар чоруу эткен чылдың отчеттуг үезинде турганы-биле деңнээр болза, 15,7 хуу кудулаан, хой, өшкүнүү — 18,1, хаван — 2,9 катап, ол колдуунда баш санының кудулап турары-биле санаттынып турар.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүк көөртүлгези. Автомобиль транспортунуң бүдүрүлгелери 1997 чылдың 9 айларында 414,5 муң тонна чүктү дажыглаан, эткен чылдың январь—сентябрь айларның деңнели-биле алырга, 91,6 хуу. Агаар транспорту-биле чүк көөртүлгезиниң хемчээли 24,3 хуу кудулаан, эткен чылдың ол-ла үезинде—41,7 хуу турган болгаш үүгле 140 тонна болган.

Пассажирлер аргыштырылгазы. Транспорттуң бүгү хевирлеринге январь—сентябрь айларда 7,8 млн. пассажирни аргыштырган. Эткен чылдың 9 айларында автотранспорт-биле пассажирлер аргыштырылгазы элээн көвүдеп турган болза (112,5 хуу), бо чылдың январь—сентябрьда аргыштырылганың хемчээли эткен чылдың ол үезинге дүүштүр 81,6 хуу болган. Ужар чүүлдүң ачы-дузазын 1996 чылда 50,1 муң кижи ажыглаан болза, ам 33,9 муң кижи.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 1997 чылдын январь—сентябрь айларында 36,2 млрд. рубльдиң ачы-дузазын чедирген, ооң иштинде 11,1 млрд. рубльдиин чурттакчы чонга чедирген бооп турар.

КАПИТАЛ ТУДУГ

240,0 млрд. рубль өртектиг кол фондуну ажыглалга киирген, ооң 233,2 млрд. рубльдиин азы 97,2 хуузун күрүне секторунуң бүдүрүлгелери киирген. Чылда 250 муң алгыкешке кордүнген хой кежиндеп тон даараар фабриканы ажыглалга киирген.

Республиканың экономиказының болгаш социал адырының хөгжүлдезинге өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелери болгаш организациялары бо чылдың тос айларында 75,5 млрд. рубльди ажыглаан, 1996 чылдың ол-ла үезинде байдалдан ол 1,6 катап хөй.

Күрүне бүдүрүлгелери болгаш оганизациялары кол инвесторлар бооп артышаан, оларның инвестициялары үлүү 84,8 хуу болган, эткен чылдың ол-ла үезинин деңнелинде арткан Бүгү чарыгдалдарның чартыының хөй кезиин РФ-тиң бюджединден халас үндезинге акшаландырган.

Бүдүрүлге тудугларынче 52,6 млрд. рубльди киирген азы бүгү инвестицияларның 69,7 хуузу. Бүдүрүлге тудугларына чарыгдалдар 2,4 катап улгаткан. Эткен чылдың январь—сентябрь айларныы-биле деңнээрге, бүдүрүлгениң эвес адырга инвестициялар 14,0 хуу кызырылган болгаш 22,9 млрд. рубль болган.

Өнчүнүң бүгү хевирлериниң организацияларының күжүзүнде бичеде бизнестиң организацияларын киириштир (100 кижи чедир ажылчыннарлыг), кылдыынган керээлиг ажылдарның нити хемчээли 50,8 млрд. рубль болган, 1996 чылдың январь—сентябрь деңнелинден ол 7,9 хуу куду.

БАРААННАРНЫҢ БОЛГАШ АЧЫ-ДУЗАНЫҢ ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Үүрмектеп садар бараан саарылгазы, нитиниң чемненилгезин киириштир 528,9 млрд. рубль болган, эткен чылдың тос айларында өртектерге деңнээрге, 11,4 хуу куду болган.

Рыноктарга хереглел барааннарын сатканы 31,4 хуу болган, үүрмектеп садар бараан саарылгазының 1996 чылдың январь—сентябрьда турган хемчээлинден ол 22,1 хуу.

Бараан саарылгазының макроструктуразында аъш-чемнии болгаш аъш-чемнии эвес барааннарның дезигүүрү 59,2 болгаш 40,8 хуу болган (эткен чылдың январь—сентябрь айларда—55,8 биле 44,2 хуу турган).

Саарылганың бүгү адырларын дамчыштыр чурттакчы чонга чедирген төлевирлиг ачы-дузанын хемчээли санаашкыннар-биле алырга, 1997 чылдың январь—сентябрьда 143,5 млрд. рубль болган, доктаамал өртектерге хамаарыштыр алыр болза, эткен чылдың ол-ла үезинининден 9,4 хуу улуг.

ӨРТЕКТЕР

Бо чылдың январь—сентябрь айларда барааннарга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге (чурттакчы чонга инфляция) хереглел өртектериниң өзүлдези 107,8 хуу болган. Инфляцияның эгези—эткен чылдың декабрь ай болган.

Чурттакчы чонга өртектиг ачы-дуза чедиреринiң расценкалары болгаш тарифтери өскен (12 хуу). Аъш-чем барааннарының өртектери 9,4, аъш-чемнин эвес барааннарның — 3,4 хуу өскен. Үлетпүрде өртектеринин инфляция талазы-биле өзүлдезин 1996 чылдың декабрьда 107,1 хуу болган.

САН-ХӨӨ

1997 чылдың сес айларында үлетпүрнүң, тудугнуң болгаш транспорт бүдүрүлгелериниң, организацияларының ажыл-чорудулгазының сан-хөө түнелдери 25,8 млрд. рубль карылгалыг болган, ооң иштинде үлетпүрде—15,8 млрд. рубль.

1997 чылдың сентябрь 1-де байдал-биле алырга, үлетпүрнүң, транспорт, тудуг бүдүрүлгелериниң болгаш көдээ ажыл-агыйның хүлээлгелер талазы-биле нити өрелериниң түүү 746,5 млрд. рубль четкен, а ооң хуусаазын узаткан өрелериниң түүү —530,9 млрд. рубль (71,1 хуу).

Республиканың экономиказының хынаттынган адырларында төлезе чогуур өрелериниң түүү 353,8 млрд. рубль, ооң иштинде хуусаазын узаткан өрелер—243,5 млрд. рубль азы 68,8 хуу.

Садыг алыкчыларның төлөөр ужурлуг хуусаазын эрттирген өрези сентябрь эгезинде 216,2 млрд. рубль болган. Төлөөр хуусаазын узаткан ол өрелериниң (66,9 хуу) кол хемчээли—үлетпүр бүдүрүлгелериндe.

ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫНЫҢ ДЕННЕЛИ

Республиканың чурттакчы чонунуң кижи санынга айдаа өртүмак акша орулгазы 1997 чылдың 9 айларында 496 муң рубль болган, эткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 25 хуу өскен. Чурттакчы чоннуң акша орулгазының хемчээли 10 хуу улгаткан. Ындыг байдал кижилериниң бараан садыг алыр хереглел арга-шинээн белиткен. Аъш-чем болгаш аъш-чемнин эвес барааннар рыногунга оларның садыглап алыр арга-шинээ быыккан.

Транспорт, чурталга-коммунал ачы-дузазынга чурттакчы чоннуң садыг кылыр арга-шинээ кескүзү-биле баткан (1996 чылдың ол-ла үези-биле 1997 чылдың январь—сентябрьда өртүмаа-биле 24 хуу), квартира өртээ болгаш газ ажыглалы дээш төлевирге байдал база ышдыг (37 болгаш 47 хуу).

Чурттакчы чоннуң орулгазының кол-ла дөзү—шалың акшазы. 1997 чылдың августа өртүмак шалың 694,2 муң рубль турган болгаш эткен чылдың август-биле деңнээрге ол 13,2 хуу өскен. Хереглел өртектериниң индекс өзүлдезин барымдаалап санаан шалың акшазы 1996 чылдың август деңнелинге 99,1 хуу, декабрьныынга 94,5 хуу болган.

Үлетпүр, тудуг, транспорт, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының, өөредилге, кадык камгалал, культура болгаш эртем ажылдакчыларынга чедип бердинмээн шалың өрези 1997 чылдың октябрь 1-де 171,4 млрд. рубль-биле санаттынып турар. Бюджет адырында ажылдакчыларга өрэ бүгү өрениң 52 хуузу.

Сентябрь айның төнчүзүнде 4,5 муң кижи ажыл чок турган. Ажыл чок кижиниң статузуун 3,4 муң кижи алган. Ажыл чок дээш пособиени 6,1 млрд. рубль түнге 3274 кижиге төлөөн. Пособиениң айда ортумак хемчээли 205,5 муң рубль.

Республикада демографтыг байдал нарын бооп артышаан, ону мынчаар көргүзүп болур: эткен чылын (январь—сентябрь) 1000 чурттакчыга онааштып 18,6 кижи төрүттүнген болза, бо чылдың ол-ла үезинде—15,7. Эткен чылдың ол-ла үезинде 13,7 кижи өлген болза, бо чылдың (январь—сентябрь) ол үезинде—13,1, ооң иштинде 1 хар чедип назылыг уруглар—35,2 база 28,5. Чурттакчы чоннуң чайгаар өзүлдези 1996 чылдың ол-ла үезинде—4,9, бо чылдың тос айларында—2,6.

ИХЯ-ның сан-медээзи-биле алырга, бо чылдың тос айларында 4961 кем-херек үүлгелиишкиннери бүрүткеттинген. Чурттакчы чоннуң 10 муң кижиге онааштыр алырга, ол 160 кем-херек, эткен чылдың ол-ла үезинде ол көргүзүү—191 турган. Кем-херектерни нити ажылын төөрү 58,7 хуу, эткен чылдың ол-ла үезинде ол көргүзүү 56,3 хуу турган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СТАТИСТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕ КОМИТЕДИ.

Озалааш, ырлым булунда

ЭГЭЭРТИНМЕС КУРЛАВЫРЛАРЛЫГ ТУРГАШ, ЧЕДИНМЕС ЧУРТТААРЫ ЭГЕНЧИГ

Кайгамчык байлак, кедергей чараш чурумалдыг бойдустуг черлериҥ бирээзинге республика найысылалыңдан озалааш черде турар Тере-Хөл хамааржыр. Ында чурттаг турар амыдыралга өөрүшкүлүг болгаш күш-ажылга чүткүлдүг чоннуң дугайында чугаалаар болза хөй-ле үе негеттинер. Тус черниҥ араттары шаг-төөгүден бээр аҥчы, балыкчы, малчын. Оларныҥ кол-ла эртине-байлаа—иви, аа мец, балык, мал, кат-чимис, тоорук, эм оттар дээш, оондаа өске.

Чоннуң кол нуруузу амгы үеде бодунуң күсели-биле амыдырап эгелээн болгаш үениҥ байдалы база ынчаар негеп келген. Мооц мурнунда күрүне политиказыныҥ цициелинге албадал-биле сыгаттынып турган азырадыкчы чоруктуң психологизазын ук черниҥ чону чоорту ажыл эртин эгелээн. Олар ам эзт, сүт, балык, кат-чимис, мөөгү, согуна, картошка, ногаалар аймаа-биле боттарын бүрүү-биле хандыртынып эгелээннер. Идик-хеп аймаан боттары даарап ап, далган бар болза, кончуг эки шынарлыг хлебти өг-бүле бүрүзү боттары быжырып ап турарлар.

ТЫВА Республиканыҥ Президентизи Ш. Д. Ооржак Тере-Хөлдүң чонунуң амыдырал-чуртталгазынып дугайында сагыш салыышкынын илергейлеп, ында боттуг амыдыралды бүгү тала-биле сайгарып көргеш, экономиканыҥ рынок харылзааларынче шилчиириниҥ нарын болгаш берге үе-чадазында тургустунуп келген берге байдалга хамаарыштыр кончуг шын шиитпирни хүлээп алган. Ол дээрге, Тыва Республиканыҥ Чазаанга дорт чагыртыр Шынаа сумузунун девискээрин онзалап эргелеп башкарар чагырга черин кыдыр Президентиниҥ Чарлыы-биле тургусканы. Ол шиитпирни Тере-Хөлдүң чону сеткил ханыышкын-биле хүлээп алган.

Озалааш черде чурттаг чоруур чоннуң амыдыралынга эргилделиг үндезин чаарылгаларны кылыры, ажылгайыны эде организастап, шиитпирлиг дүрген хемчеглерни алыры ол черни удуртуп турар чагырга даргазындан, ооц командазындан хөйү-биле хамааржыр турган. Чүге дээрге оларга колдуула кожуун эргелиг эрге-дужаалды берген.

Оон бээр ам ийи чыл эрткен. Ынчалза-даа бо үенин дургузунда гус черниҥ удуртукчулары тывынгыр, чогаадыкчы, шимченгир, эрес-кашпагай, дидим хөделиишкиннерин кылбайн, шүшпец ажылдап турар деп чүвени бөгүнгү амыдырал бадыткан турар.

Совхозтуң, азы өскээр чугаалаарга, күрүнениҥ малының баш саны чылдан чылче улам-на кудулап, хоозураашкынның кырында келген. Амгы үеде күрүнеге хамааржыр 60 хире ивини, 500 ажыг хой, өшкүнү, 1 муң хире сарлыкты хуу ажыл-агыйларлыг малчыннар ивижилер кадарып турар. Байдал ол хевээр турар болза, күрүнениҥ малының бажы бир-ийи чыл болгаш когу-биле төпереннип кырында келген. Ынчангаш амгы үеде Тере-Хөлдүң чурттакчыларының, мурнунда харыысалгалыг үе турган. Ол чүл дээрге, тургустунуп келген берге байдалдардан канчап уштунуп үнери.

Мен бодаарымга, бир-ле дугаарында чугулаган кылып чорудар ажылдар—Тере-Хөлдүң девискээринге административтиг чаартылгаларны чорудары. Ол чүл дээрге Шынаа сумузундан аҥгыда Алдыы-Балыктыг биле Үстүү-Балыктыгны каттыштырган, аҥаа Балыктыг сумузун. Даг чарыы талазы, Чыргаланды девискээри ынчаар Каргы сумузун тургузары. Үстүнде бижээн үүлдерим бо хүнге чедир чүгле аас кырында чугаа болуп чоруп турар.

Ол сумуларны тургускан, аҥаа хөй-ле даргаларныҥ хөрээ чок. Эрги Тыва үезинде ышкаш сумунуп даргазы, ооц бижикчизи—ийи-ле кижи хостаткан болур. Ол улустуң шалыңын Шынаа сумузунуң девискээрин онзалап, эргелеп башкарар чагырга черинин штадындан аҥгылап бээр. А олар боттарының талазындан, немелде сумулар тургустунган болганда, Тыва Республиканыҥ Чазаандан немелде штатты бээрин дилээр.

Кажан ол черлерге сумулар тургустуна бээрге, ында ажылдан, чурттаг чоруур араттарга көскүзу-биле чаартылгалар болур. Ооц бир чижээнге Үстүү-Балыктыг-биле кызыгаарлаттынып чыдаг Качык сумузун адаарга-ла четчир. Каш чыл бурунгаар бажыҥ-балгат чок турган черде бичии-даа болза сууржугаш тургустунуп, магазин, школа, суму чагыргазы тургустуна бээрге, өөрүнчүг бо бастын аргазы чок.

Орук-чирик чок, харылзадаг даргаларны бир бода малга суг орнап алгаш баарга, хараадаҥчыг болбазының аргазы чок. А малчыннарыҥ боттарының талазындан баа канчаар-даа арга чогундан сыдыг орнаашкыннарны, сыдыглажыышкыннарны кылырынче амыдырал боду-ла чайгаар чыгай бээр болгай.

ТЕРЕ-ХӨЛДҮҢ чонун аҥыча, идик-хеп, өске-даа чугула үүлдер-биле хандырар дээш доктаамал ажылдап чоруур чолаачыларны, сайгарлыкчыларны мактаваа арга чок. Оларныҥ чорун турар кадыр-берт арттарлыг, хая-даштыг оруктары-биле чаҥгыс-ла катап кады чораан улус оларныҥ маадырлыг чоруун кайгаарлар. Ол оруктарга чорун турган, авариягa таварышкан, амы-тыныңдан чарылганнар-даа хой. Чамдык берге үелерде чолаачылар Кызылдан үнгеш, Кунгуртугга 15—20 хонуп чораан чедип турар таварыгалар кышкы үеде бо-ла таваржыр. Ынчангаш аҥ-чем болгаш үлетпүр бараанныҥ Кунгуртугга чедирери-биле холбаштыр нарын болган берге айтыырлар тургустунуп келгенин демделевейн барып болбас. Күчүлүг «Урал» маркалыг машиналарга Кунгуртугга чедип чаҥгыс машина ишти бараанны сөөртүрүнге чүгле бензин чарыгдалы безин 2 миллион рубль ажыг, ооц аҥгыда олла машинаныҥ орук чарыгдалдары барык 6 миллион чедип турар. Ынчангаш аҥаа чедирген бараанныҥ өртээ республика найысылалыңда барааннардан барык ийи катап улуг болуп турарының чылдагааны-даа ында. Ынчангаш Тере-Хөлче улуг орук кырылы кончуг чугула болуп турарының кол чылдагаапы-даа ол.

Республикавыста алдын талазы-биле курлавырывыс чылдан чылче өөүп, Тываныҥ бюджединде көскү черлерни ээлеп бар чыдар. Чазак алдынны долаага база салып болур. А алдынныг девискээрлериҥ бирээзинге Тере-Хөл хамааржыр болгай. Адаччурттуң Улуг дайыныныҥ чылдарында Тере-Хөлдүң девискээринден дыка хөй алдынны казып турган. Чыргаландыга, Эмиге алдын казары-биле 1500 ажыг кижини ажылдадып турган.

Амгы үеде Тере-Хөлдүң девискээринде алдынныг черлер — Үстүү-Эминиҥ, Өлеҥниг-Ойнуң, Кудургай-Хемниҥ үүрмек алдыны хол-биле ажылдаар улуска кончуг таарымчалыг. А Үттүг-Даштыҥ алдыны харын ханы чер иштинде болгаш ону казып, шиҥгээдип алырынга күчүлүг техника херек. Алдын тывыжын катап диргизип, олче кичээнгейни салыр болза, Тере-Хөлдүң экономиказының кол адырларының бирээзи ол аҥаар. Ынчан туруштур акшаландырыышкынны, даштыкының инвесторларының акша-хөрөҥгилерин хаара тудуп, кириштирип болурунуң аргаларын чедип алыр аҥаар.

Ол ажылды бо хүннерде республиканы билдингир алдын тывыкчыларының «Ойнаа» дээр артели чорудуп эгелээн. Ол артельдиҥ удуртукчузу Анатолий Афанасьевич Неволин-биле ужуражып, ооц кол специалистери-биле чугааны-даа кылдывыс. Бир эвес олар Үттүг-Даштың алдынын казып эгелээр болза, ынаар бир-ле дугаарында орукту тударын чугулалап турар улус болду. Бо талазы-биле оларда улуг дуржулга бар деп чүвени эки билир бис. Олар Тожуже улуг орукту база тудуп доосканнар.

Ам бир эвес Тере-Хөлдүң девискээринге ажылдай бээр болза, ынаар орукту Тожуже туткан оруун дамчыштыр Каа-Хемни өрү алзы туткаш, 5—6 улуг ковуруглерни тудуп турган, Кунгуртугга чедир орукту 2 чыл дургузунда тудуп доозуптар арга барын чугаалаалар. Орук ол черниҥ чонунуҥ амгы аргыжып турар оруундан барык ийи катап чоок болур.

Бир эвес «Ойнаа» артели аҥаа ажылдай берзе, бир-ле дугаарында, тус черниҥ чурттакчыларын, аныяктарын хөйү-биле ажылга хаара тударын бадыткадылар. Ол ышкан тус черниҥ чагырга черинге тыпкан алдынындан хоойлу езугаар көрдүнген хуузунуҥ шилчидилгелерин тере-хөлчүлер алыр. «Ойнаа» артельдиҥ алдынчылары Тожу кожуунуҥ девискээринден алдын тып турар дээш, чүгле бо чылын безин кожуунуҥ агар санынче 1 млрд. ажыг акшаны шилчиткеннер.

Тере-Хөлдүң девискээринге корум-чурумну шыҥгыызыбиле тургузуп, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдиреринiҥ талазы-биле тодаргай хемчегнаа» дээр артели чорудуп эгелээн. Ол артельдиҥ удуртукчузу Анатолий Афанасьевич Неволин-биле ужуражып, ооц кол специалистери-биле чугааны-даа кылдывыс. Бир эвес олар Үттүг-Даштың алдынын казып эгелээр болза, ынаар бир-ле дугаарында орукту тударын чугулалап турар улус болду. Бо талазыбиле оларда улуг дуржулга бар деп чүвени эки билир бис. Олар Тожуже улуг орукту база тудуп доосканнар.

Ам бир эвес Тере-Хөлдүң девискээринге ажылдай бээр болза, ынаар орукту Тожуже туткан оруун дамчыштыр Каа-Хемни өрү алзы туткаш, 5—6 улуг ковуруглерни тудуп турган, Кунгуртугга чедир орукту 2 чыл дургузунда тудуп доозуптар арга барын чугаалаалар. Орук ол черниҥ чонунуҥ амгы аргыжып турар оруундан барык ийи катап чоок болур.

Бир эвес «Ойнаа» артели аҥаа ажылдай берзе, бир-ле дугаарында, тус черниҥ чурттакчыларын, аныяктарын хөйү-биле ажылга хаара тударын бадыткадылар. Ол ышкан тус черниҥ чагырга черинге тыпкан алдынындан хоойлу езугаар көрдүнген хуузунуҥ шилчидилгелерин тере-хөлчүлер алыр. «Ойнаа» артельдиҥ алдынчылары Тожу кожуунуҥ девискээринден алдын тып турар дээш, чүгле бо чылын безин кожуунуҥ агар санынче 1 млрд. ажыг акшаны шилчиткеннер.

Тере-Хөлдүң девискээринге корум-чурумну шыҥгыызыбиле тургузуп, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдиреринiҥ талазы-биле тодаргай хемчегнерни ап чорудары — хүннүң эң чугула айтыырлының бирээзи. Ынчангаш хамаатыларның айыыл чок чоруун хүн бүрүде хандырар сорулга-биле Шынаа суму девискээринде дөрт кижи составтыг милиция салбырын база тургускан. Ам оларныҥ кол-ла сорулгазы — тодаргай хемчеглерни ап, ажылын улам күштелдирип, чон аразынче кирип, оларга даяныл алгаш бир демниг ажылдаарын үе негеп келген.

Кунгуртугнуҥ чону нинти хуралынга магазинге арага аймаан садарын боттары хоруп алган. Ол харын кончуг эки эгелээшкин болбайн аан. Ынчалза-даа мен бодаарымга, ооц багай талазы база бар.

Магазинге арага сатпазын ажыглап алгаш, суурнуҥ чамдык чурттакчылары, өскээртен келген чамдык сайгарлыкчылар, чижеҥ кижилер араганы, «технарь» дээр спирт холумаан суурже хөйү-биле сөөртүп киирген. Суурнуҥ кудумчуларынга хүндүс кылаштап чоруурга, эзирик улустуң хөйү-даа кончуг, көскүлеҥ боор чорду. Оларныҥ хой кезии «адрестерден» хоюткан спирт аймаан бир шилде-ле 25—30 муң рубльге садып алгаш ижип турар.

КӨДЭӘДЕН келген чамдык улус арага аймаа хереглээш, бир баш бода малын 2—3 литр-ле шынары багай спиртке, азы бир тооргу хиннин 1 литр спиртке орнап ап турар таварылгалар кайы хой. Күрүне садыындан аҥгыда чажырып садып турар ол арага аймааныҥ шынары кончуг куду. Улус ону ишкеш, хораннаныҥ өлүп турар. Чоокку үеге чедир 5 кижи багай арага ишкеш хораннаныҥ өлүп өлгөн. Ынчангаш моон түүнеп, чугаалаксап орар бодалым мындыг: Күрүнениҥ бүдүрүп үндүрген арагазын магазинге хостуг садар болза ажырбас деп бодаар мен. Ең ылаҥгыда, аҥчыларныҥ өлүк-тывыш аймаан дужаар үезинде.

Кунгуртугнуҥ амгы үеде ең берге байдалдарының бирээзи — суурда сайгылгаан чырыының чогу. Кежээ дүжерге-ле, суурда дүмбей карацгы. Ооц чурттакчылары үсте чула кылып алгаш, арга-чадаарда борастанып турарлар. Чамдык өглериҥ кежигүннери бот-боттарыныҥ аразында акшаны чыыышкан, 1 литр бензинни 5 муң рубльге садып алгаш, «видиктерни» көрүп ап турарлар. Ынчангаш Тере-Хөлдүң девискээринге чырык айтырыын шиитпирлээри ең-не чугула. А ону чогумчалыг шиитпирлеп болурунуҥ бүгү аргалары бар. Ол чүл дээрге, Кунгуртугну «Тыва коммун

ШКОЛА БОЛГАШ ҮЕ

АЛДАН ХАРЛААН ӨРГЭЭ

Республиканың Моолче кирген «ийи хаалгалгрының» бирээзи—Эрзин суур чоокта хары угда ийи даңпыр байырлалды эртирди. Найысылал Кызыл туржук ак-көк Тываның ангы ангы булушарындан аалчыларның шуужуу төнмес. Ынчанмайн, кожуун төвү Эрзин суур биле ында ортумак школа 60 харлаан. Кайызы-даа хары угда. Баштайгы хүн суурнуң 60 чылынга тураскааткан улуг кежээге оон өскүлде-хөгжүлдезиниң дугайында илеткелди суур чагырыкчызы Т. А. Саая кылды. Мүрнакчыларны шаннап мактаан. Байырлалдың улуг концерти үш шак үргүлчүледи, орай доозулду.

Эртен ол-да хөйүвүс-биле школаже шуужүдүвүс. Шупту өренникчилер бис. Күгле амгы бөгүнгү эвес, а 1941 чылдың. кадыгдошкун байын чылларының өренникчилери чыскаалды баштап чорлар. Эрзин суур ийи школалыг. Эрги ыяш школа ам хөгжүм. ыры, танцының оран-делегейинче чаштарны чедип кирип турар. Баштай ол школа чынынга доозукчулар бистер—кырган-авалар. кырган-аваларга чедир чылдывыс. Аныяктарывыс база аравыста. Мырыңай 1-ги классчыларывыс база мында.

Баштай «парталарывыс» артынга кезек олуруп саадапкаш, чаа үш каът даш школаже углаптывыс. Борта ам хамык бүгү байырлыг хөмгеглер эртер. Бажында доозукчуларның баштары өле-өле, көк-көк. Оларның аразында эртем кандидаттары безин ийи дээрзин эскердим: Светлана Күрбатская, Алдын-оол Канзай, Шала сөөлүнде — дээды артемниг эмчилер Михаил Мөмбулай, Мария Даргат. Оларның оон дарый кызыгаар шеринин курлавырда подполковниги Маадыр-оол Даргат, иштики хөректерниң подполковниги, Кызылдың ИТК-2-нин начальниги Юрий Бадыргы, ат-сураглыг ыраажывыс Демир-оол Кежиктиг дээш, доозукчуларның шүүжүү төнмес.

Чаңгыс классчыларым: башкы Зоя Бады, эмчи Зоя Сандак, бо суурну хөй чылдарды удургуп, оон хөгжүлдезинге улуг үүүн киргеш, дүүн кежээ шаннадып-мактаткан дарга Саара Чула олар-биле сөөлгү коңгала, таптыг-ла 34 чыл бурунгаар: «Троппинка, тропинка школьная моя, лети от школьного порога» деп ырлажып турганывысты, шында-ла школачы коңавыс бо бир эжиктен үнгеш, бо бир эргинни артааш, кандыг-кандыг мергежилдерге бисти чедирип кааныы өөрүм кыстар соңнуг-мурнуг хөөрен чорлар. Бир эживис Сонам Базыр шуут-ла Моолдуң Уланбаатар хоорайынга университет доосту, бодум Иркутскиге университетти боралады. Эмчи, башкы, көдээ ажыл-агый институтарын, намның дээди школазын барык дөгеревис чедишкиниг дооскан болдувус.

Ам кады-кожа базып эртер бо чаңгыс классчыларым-биле янзы-бүрү омак-сөөк башкыларывысты сактып эгелединвис. Ийе, ийи школа аразынга орукка Баштай Чула Сарыгбан:

— Седип-оол, сен Шагаан-Арыгга солуп даргалап турдуң чоп. Потапова башкы чер бар бе, бо? —дей-дир.

Оон улай Тыва ГУ-да доцент Ю. А. Хворовту, Кызылдың башкы колледжизинде башкыларның башкызы Орел чурттуг Эрзин кеңи Т. Т. Тихонованы, бурят башкы А. Г. Степановту, мен амы-хууда В. И. Панованы сагындым. Ынчан чорааш, чаа школага чыышыр базып келдивис. Хөгжүм ана чиртилээр. Кижилерниң шырайларында каткыхөг, өөрүшкү, микрофон дамчыштыр хоюг хөрээжен үн:

«60 харлаан өргээвисче
Аалчыларны чалап тур бис,
Арыннарда өөрүшкүнүң
Алс хүнү чайыннап тур»—

дээш, сеткилдерни улам сергедир шүлүктеп эгеледи. Байырлалды Моолдуң чырыдыышкынының тергинни, Налайх, Уланбатар хоорайларга хөй чыл башкылап чораан амгы директор башкы М. Ч. Сотпа чылыг сөстерби-биле ажыктан дарый, ам доозукчулар кайы чылда школа дооскаңнарыл, бөгүнгү бо бийырлыг шугум чыскаалында каш кижи келгеннерил дээш рапорт дужаар. 1941 чыл. 1942-ден эгелээш, бо 1997—1998 өөредилге чылының доозукчуларынга чедир. Чаа келген англи дыл башкылары ийи моол кыстар база мында.

Класс аайы-биле сактыышкын кичээлдери эгеледи. Бичиилери шай кудар, сактыышкын дыңнаар. А улуглары оларга чедишкиннерни күзеп, солун үүүлдерни чугаалап, кады ойнап-хөглээр, белек-селээн өргүүр.

Эмчи, башкы, юрист, малчын,
Электрик, тудугжу дээш,
Чогаалчылар, чолаачылар
Чогум кымнар үнмеди дээр...

Эрзин школазының 60 чыл оюнда оон кырган-чалыы өөреникчилери, аалчылары хөй санныг белектерни өргээн, ында малмагандан эгелээш. өөредилге сайыды В. С. Доңгактың соок кыштаан школага сунган чылыг белээ «Беларусь» тракторга чедир бар.

Седип МОНГАЛ.

Адын мөңгежидери-биле

С. ЛАНЗЫ АТТЫГ КЛУБ

Адыш иштп дег бичии Тыва черде кандыг талантылыг кижилерни чок дээр боор. Үгле көдээ суурларывыста безин хөй. Өвүрнүң Торгалыгдан чогаалчылар Степан Сарыоол, Виктор Көк-оол, Кызыл-оол Түлүш, Эдуард Доңгак, Николай Куулар дээш, кымнарны чок дээр боор.

Бай-Тайганың Шуй суурдан композиторлар Алексей Чыргал-оол, Хүреш-оол Дамба дээш-ле баар бис. Даш чонукчулары—Бай-Тайганың Кызыл-Дагда мөгелер—Сүт-Хөлде—чер-черде талантылыг чонувус көвей.

Ам Тес-Хемни ап көрээлиңер. Оон эртемденнер, чурукчулар үнүп турарын билир бис. Филология эртемнериниң доктору Александр Купаа, төөгү эртемниериниң доктору, академик Юрий Аранчын, Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу, республиканың болгаш уран үүлдүң алдарлыг ажылдакчызы, Күрүне шанналының лауреады, зона болгаш Бүгү-россия делгелгелериниң хөй удаа киржикчизи болгаш тилекчизи чораан Сергей Ланзы үнгүлээн болгай. Олар ам бистиң аравыста чок. Оларның сөөлгүзүнге доктаап көрейн.

Күстүң сөөлгү айы. Хар тайга баштарында агарыл чыдар. Эртенги чывар кулактарны шонуп турар апарган. Кижи бүрүзү кышкы хенче чоорту кирип эгелээн. Баштай кылын ук, оон соонда бөрт кедип турар апарды.

Бо чылын күстүң хүннери дыка-ла чылыг, үргүлчү хүн хүннеп турган. Чоннуң хөөнү көдүрлүп, кышка ыяк белеткелди чоруткан. Чодураның көдээ Культура бажыңы кышка эки белеткелдиин көргүскен.

Ноябрь 3-те Чодураа суурнуң чурттакчы чону болгаш чалаттырган аалчылары суурнуң Культура бажынынга чыглып келген. Олар боттарының чаңгыс чер-чурттуу Сергей Ланзының 70 харлаанын демдеглээр дээш чыглып келгени ол. Фойеде Ланзының тырттырган чуруун улгаттырган азып каан. Спенала чураан чуруун делгээн. Чурукчу бодунуң чураан чуруктарындан дыка хөй чуруктарыг чодураажыларга белекке берген турган. Тыва кижи чүүл камнаар эвес, чамдык кижилерниң кам чогу-биле шоолуг-ла чурук артпаан.

Ынчалза-даа клуб директорунуң кызымаккай чоруу-биле аңаа азар чуруктарны дилеп алган, Чурукчунуң 70 харлаанын эрттирер дээш Раиса Күндүевна Соян бар аргаларны ажылган, даргабошкаларга кирип турган «кавырактаныр» алганы өөрүнчүг. Оны чаңгыс чер-чурттуглары кээрген-даа турганнар. Ажылынга кызымак кижилер черле каяа-даа торулбас.

Бир дугаарында клубче хоочуннарны чалап кирген. Дегеттинген чуруктарны чол аажок сонуургаан. Оларның аразында чурукчунуң өөреникчизи чораан Долусая Ланзыныңның чуруктары базып бар. «Бистиң чаңгыс чер-чурттуглары—уран үүлдер» деп стендинн чон аажок сонуургаан.

Клубтуң директору Р. К. Соян чурукчунуң дугайында илеткелди кылган. Төрээн чөрин алган-йөрээн чуруктарның автору Сергей Ланзы Тес-Хем кожуунуң Чаңгыс-Дыт деп черге 1927 чылдың күзүнүнде төрүттүнген. Ол Кызылдың ортумак школазынга өөренип тургаш, Василий Фадеевич Демин-биле таныжып, оон чураан чуруктарын магадап көргени, аныяк кижини хей-аът кирген.

1949 чылда өөредилгеазин чедишкиниг дооскаш, Сергей Тываның хөгжүм-шин театрынга кол чурукчу боон ажылдай берген. Анаа ол үш чыл ажылдаан.

Чурулгага салым-чаяаныг ool бодунуп мергежилин бедидери-биле Санкт-Петербургтун (Ленинград) Репин аттыг чурулга институдунче кирип алган. Ол өөредилгеден ангыда хостуг үелеринде музейлерге, галереяларга барыг, чурулга уран үүлүүн улам-на шингээдип ап турган. Уран чурулганың билдингир мастерлери Р. Франц, П. Иванов, П. Белоусов, Е. Моисеенко ыраккы Тывадан келген хып дээн аныяк ооллуң талантызын ажыдарынга, мергежилин бедидериге улуг дузаны катканнар. Дээди өөредилге черлерин доозуп турар кижи бүрүзү диплом ажылын бижир хүлээлгелиг. Ол «Партизаннаже» деп диплом ажылын бижээн. Оон чуруу ханы идейлиг болгаш бедик шынарлыг болган.

Төрээн Тываазынга ээп келгеш база катап хөгжүм-шин театрынга ажылдай берген. Ол чүс бежен ажыг шин кааталгаларын кылган. «Самбажык» деп шиннин чурук кааталгазын кылыры-биле Сүт-Хөлге. Алдан-Маадырга каш-даа катап чораан. Анаа баргаш «Алдан-Маадырларнын» демисежин чораан черлери Кара-Дагны. Оргу-Шөлду болгаш өске-даа черлерниң төөгүзүн өөренип, бой дузун мага хандыр көрүп, олла хевээр чураан.

Ол бичии төөгүнү клубтуң директору Раиса Күндүевна Соян чыылган чонга чугаалап берген. Чаңгыс чер-чурттуглары динмиттиг адын часкаашкыннары-биле хүлээп алган.

Директор «Бодунуң кыска медээзинге көдээ клубка чурукчу Сергей Кончуковичи Ланзының адын тыпсырын саналдап кирген. Оон саналын деткиштаан, хоочун чурттакчылар Долзат Янчымаа, Адыяа Маскыр, чурукчунуң кеңи Дүүчүн Бугалдай олар сактыышкынны кылганнар.

Чыргаланды көдээ Культура бажынынын ады — С. К. Ланзы.Оны чурттакчы чон бүрүү-биле деткээн.

Бистиң бир четпес чүвевис бар. Кижи дириг чорда, оон ат-алдарын алдаржытпас, оны базып алгаш туруп бээр. Кажан кижи өлүрге, оон соонда ам сактыжып, ынча дыка кандыгыл, мынчалза кандыгыл деп ийи-чаңгыс кижилерниң үндүрүп келген саналын ам деткиир. Алдарлыг улустарывыс дириг чорда, оларны алдаржыдып, деткип көрзе деп саналымны маная кирип олур мен. Оны чон деткиир ужурлуг. Хоочун артистеривис Мунзук, Кенденбиль, Балы-Сагаан арты, аныяк доктор Зоя Доржу, Хөрел-оол Ооржак бар-дыр. Оон ынай эртемденнер мырынай эңмежок-тур. Оларның аразында Кенин-Лопсан, Доржу Куулар дээш, кымнарны чок дээр. 40—50 хар ажа берген алдарлыг кижилер мырынай эңмежок. Кижи бүрүзү хайын-на хоорайга төрүттүнген деп. Көдээ суурлардан келген улус-ла ыйнаан. Ынчангаш бо талазы-биле чер-чурттун улустары боданыры күзенчиг.

Байырлыг хуралга «Дамчырак» агитбригада боттарының белеткээн концертин көргүүкен. Чодураажыларның чаңгыс чер-чурттуглары Оюнмаа Седей, Өнермаа Байыр-оол, Сергей Хураган, Марат Даржан болгаш өскелер-даа боттарының уран талантызын чонга бараалгаткан.

Спена кырынга ыр-шоор, каргыраа, сыгыт чаңгыланып турган. Чоннуң хөөнү улам көдүрлүп, концерт төнерге безин заалдан үнместеп турганнар.

Тес-Хем кожуунуң көдээ клубтарының аразында Чыргаланды көдээ клубтуң ажылы көскү черни ээлээн. Кожуунда эң эки клуб дээш оны музыкалыг центр биле шаннаан. Оон шаалдазы кылдыр кожуунуң чаңгыс черниң база культура кылдыр 500-500 мун рубльди берген.

Чыргаланчылар шаннадга сорук киргеш, улам хөй-аттыг болуп, солун кежээнде танцы-биле төндүргеннер.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Кузээшкин

УС-ШЕВЕР УКТУГ

Бай-Тайга шаг-төөгүден бээр ус-шеверлерниң, артистерниң, чогаалчыларның, композиторларның, чурукчуларның болгаш сураглыг мөгелерниң чурту. Бөгүн оларның ажыл-херээн салгакчылары уламчылап турар. Чаңгыс бичии суур Кызыл-Дагда безин РФ-тиң 30 ажыг алдарлыг чурукчулары чурттап, ажылдап чоруур. Оларга Дондук Тойбухаа, Сергей Кочаа, Көгел Саая, Владимир Салчак дээш, оондаа өскелер хамаржыр.

Дараазында чүүлүмде аныяк башкы Артур Семис оглу Адыг-ооллуң дугайында чылыг сөстерни чугаалаар бодай-дыр мен. Бо аныяк кижи башкы боорундан ангыда, чурукчу. шыдыраачы, спортчу база болган. Артур Адыг-оол хөй ажы-төлдүг өг-бүленин дүн оглу. Оон хары ам чөрби алды. Ол бичиизинден-не ада-иезиниң улуг дузалакчызы болган. Дуңмаларын алчыр, аяк-сава, шала чуур, чем кылыр дээш, кылбазы-ла чок төл турган. Өөредилгезин база эки. Алды-ла харлыг турган, шыдыраалап эгелээн. Шыдыраага ону оон адазы хоочун шыдыраачы, хөй чылдар иштинде партия, совет шугумунга ажылдап чораан башкы Адыг-оол Семис-оол өөредип каан.

Артур школаны чылдарында бүт бөмбүүнге онаа хандыкшылдыг турган. Ол комсомол ТК-ның «Хөм бөмбүк» деп Бүгү-эвилел маргылдаазынга киржип, Якутск хоорайдан бээр четкеш келген. Амгы үеде кожуун, республика чергелиг бүт бөмбүүнүң маргылдаалчырынга шыырак ойнакчы болуп, шаннал-макталды доктаамал чедип ап турар. Бажыныңга баарга, аажок хүндүлээчел кижи. Келген алчыны тоттур чемгергеш, ам кээп салыр чаңчылдыг. А өөнүң иштп Снежана Адыг-оол эмчи училищезин дооскан. Ол бо хүннерде кожуун эмнелгезинде эки ажылдыг эмчи сестраларының бирээзи. Бо ог-буле Айхан деп 5 харлыг ооллуг. Адазы ышкаш чуруттуларынга ынак болган. Мен бодум хуумда ол беш харлыг бичии кижиниң чураан чуруктарын көргеш, магадаар болдум.

Артур ада-иезиниң төлептиг оглу, дуңмаларының челенгинжи. Калининград хоорайга шериг хөрээн эки арттиргеш, Кызылдың хран чүүл училищезинин чурулга салбырында өөренип кирген. Ол школаны чылдарында Тээлиде уругларның «Тойбухаа Хертек» аттыг чурулга школазынга өөренип турган башкылары Олег Барба, Николай Күжүгет, Мерген Салчак олардан хөйну шиңгээдип алган. Училищеге өөренип турган үезинде, ол республиканың алдарлыг чурукчулары Иван Чамзоевич Салчак, Оюн-оол Доктугуевич Сат база Александр Георгиевич Тырышкин олар-биле чоок таныжып, чурулга уран үүлүнүң чажыттарын олардан ханы билип ап, шиңгээдип алган. Иван Чамзоевич ТР-ниң сүлдезин чураан, а Оюн-оол Доктугуевич тугун чуруурунга улуг үлүг-хуузуя киириштирген болгай. Ынчангаш шак мындыг алдарлыг чурукчуларның ачызында училищеге Артур эки түннелдерлиг өөренип турган ужуру-даа ол дээр мен.

Училищени 1995 чылда чедишкиниг дооскаш, оскен-төрээн Бай-Тайгазына бодуунуң өөренип турганы чурулга школазынга башкылап эгелээн. Ызыгуурундан малчын уктуг болгаш бойдустуң каас-чаражын, аңак өглерни, оттап чоруур мал-маганны, тәчүңманы, оон ынай хоочун кижилерниң портреттерин чуруп чоруур. Ол чуруттуларындан ангыда, чонар-даштан янзы-бүрү дүрзүлерни база чазап турар.

Чоокта чаа кожуунуң ус-шеверлериниң улуг делгелгези болган. Аңаа Артур Семис-оолович киришкеш, жюри кежигүннериниң болгаш делгелге көрүкчүлериниң бедик үнелелин чаалап алган. Оон чураан чуруктары. чонар-даштан кылган кылыглары, шыраап-ла, чаражы келергей болган. Артур кожуунуңу шыдыраа федерациязының база кежигүнү. Ук маргылдааларга шанналлларны үргүлчү ап келген. Бо аныяк башкыдан келир үеде улуг чурукчу, шыырак шыдыраачы. бүт бөмбүкүзүү үнер боор дээрзинге бүзүрелим улуг. Бүгү-ле эки үүлдерге ак оруктуг болурунну күзеп артым. Артур Семис-оолович!

Сарыг-оол САЛЧАК.

ШОЛАДА УТКА-ЛА БАР

А СИЛЕРНИ КЫМ ДЕП ОЙЗУ АДААРЫЛ?

Чоннуң угаангыр-сагынгырын, сөзүнүң чиге, уран-чеченин магадап ханмас мен. Кижиниң аажы-чаңында өскелерден ылгалдыг кандыг-бир үүл барын соора көрбес, эскерип каар. Ол ылгалын көргүскен сөстер чоорту кижилерниң адын солуп, шолазы болу бээр. Оон бадыткалы кылдыр өскен черим Баян-Таладан чижектерни сонуургадып көрейн.

Бо чүс чылдың эгезинде Монгуш (Улуг-Монгуш азы Ак-Монгуш-даа дээр) Серемейниң тос оолдарының бирээзи Саспык өске акы-дуңмаларындан угаангыр, кажары-биле ылгалып, Хемчикке турган садыгжы кыдаттар-биле таныжа бергеш, кыдат чуртундан бараан эккелгеш садыглаар эрге (липензия) алган дөрт кижиниң бирээзи апарган. Амгы Сүт-Хөл кожуунуң, Баян-Тала, Ийме сумуларының улузу ону Данчааты (садыгжы) деп шолалап каан.

Улуг назылыглардан дыңнаным езугаар, шаанда (1918—1920 чылдарда боор) Хемчикке хөй орус шериг келген. Олар аалдарны үптеп, мал-маганын хунаап ап, чонну хыдып, эр улус чок аалдарга келгеш, ында бар кыс хиндиктиг кижилернин чаш ажы-төлүн безин хырнын чара кезеринге чедир кадчаарап туруп берген. Ынчан кайгалаымаар әрлер ол шериг-биле чаалажып үнген. Шемин Куулар уктуг, Чанагаш-Аксынга чурттан чораан Барыймаа ол орустардан хунаап алган бүлүүрер-боозунуң (пулемедунуң) уну кыза бээрге, сугну соодур куткаш, боолап чораан. Ак орустарны, кыдаттың камыңнарын Тывадан үндүр сывыргыже, от чаалажып келген. Өөрү ону ынчан Адар дижи берген.

Үстүнде бижээним ийи кчжи ачам Ырыштын, авам Дакааның адалары, мээн кырган-ачаларым чүве. ТАР үезинде Данчаатының тос оглу, үш кызы Баян-Тала сумузунуң бир арбаны чедир өскен. Ол арбанның мурнундан суму депутадынга Чадааананың Үстүү-Хөрээзинге өөренип чораан, ном-бижиктиг Сандыкты үргүлчү сонгуур туурган. Колхозка кирген сөөлүнде ол Тываның шыырак малчыннарының бирээзи болуп, хойжулардан Ленин орденби-биле бир дугаарында шаннаткан. Ол чылдарда район, область советтериниң депутадынга доктаамал сонгудуп чораан. Оон ужурунда Баян-Тала улузу оон адын адаас, анаа-ла Депутат дижир апарган. 30—40 чылдар үезинде куруг черлерге чаа-ла школалар, эмнелгелер болгаш өске-даа тудуглар кылып эгелээн. Ынчан, ачамның чугаазы-биле, Баян-Тала улузу Ишкиннерден, Кадыр-Орук, Адар-Төштен узуну 8 метр, чиңге бажы бүдүн чартык карыштан кудулавас чудук болур дыттарны кыжын кезин турган. Оларны шанактыг аттар-биле тудуг кылыр черинге чедирер. Чудуктарны шанактарга чүдүрери бир берге ажыл турган. Ондар Сонамның оглу Лопсан-Серен чудуктун чоон бажына чааскана туруп алыр, чамдыктары ортузундан быралаар. ийи кижи чинге бажындан аргажып турган, шанакка чүдүрер. Чоорту Лопсан-Серенни чону Чудук-Көдүрер деп шолалай берген.

Кегээн-Булак, Хөл, Хараган (ам Бора-Хөл дээр) ынчаар чурттап чораан Чадамба Монгуш үргүлчү чүген-чулар суктунар, дордум төрепчилиг эрги езу-биле кылган эзер урдунар. Бодуу час баштыг сөөскен данзазынга дүнзе таакпы тыртар. Өөнге өске улус келирге, аптаразындан «Беломорканалга» үштүп сунар. Хоорай (Чадаана) азы суур (Баян-Тала) киргенде, хавак кырында хараганнар аразынга ыяап-ла доктаар. Таалынындан арыг идик-хавин ужулгаш, солуттунуп кеттинин алыр. Ону Каас-Чадамба деп шолалааны тавырылга эвес боор.

«Октябрь 30 чылы» колхозтуң дээре хойжуларының бирээзи Мешпек-оол Монгуш сиген-ширбижин четчир кылдыр белеткеп, кыштаан септеп доозуп алгаш, кезек пактаарын көрген мен. Ынчан Ак-Тал, Хая-Бажында аалдарга келгеш, белединден (тиккен арагадан), бергезиндеп (тигер хойтпактан) чүү барын айтырар. Кайызы-даа чок болза: «Шала патсымаар-дыр силер»—дээш чоруй баар. Оон ол сөзү «Патсымаар» деп шолага чедирген. оозун эдилеп бурганнаан ийин.

Тываны ССРЭ-ге каттыштырган соонда, аныяктарның ынак оюннарының бирээзи — ойтулашты хоруп эгелээн. Ойтулаштаан аныяктарның чамдыктарын бир катап комсомол райкомунуң секретары Бүдегечи, шагдаа килдизинин начальниги Кочетов, суму даргазы Дембилдей, шагдаа черинин төлээзи (ол дээш акша ап турган) Каргапай суглар тудуп алган.

Шагдаа черинге байысаарга: «Баян-Таланың аныяктарының ойтулаажының хартаачызы, чудурук дег чочакчочак мөнгүн чүген-чуларлыг Куулар Лама дээр ийин»—деп бирээзи өчээн. Шуртунун хеймер кызы Сендип-биле өглеченгеш: «Ондарларның сараакай кадыңын алган секпер эр болбазык мен бе» —деп Ламажап хөрээр чораан. Бир катап Чадаанага болган байырлалга 64 мөгени хүрештирген. Кызылдың профессионал-техниктиг училищезинге Успа аймактан өөренип келген ооллу Ламажап октаан.

Чыскаалдан чанып олура, Эр-Хавак, Хая-Бажында аалдарның дөгерезинге кирип, «Хемчикке келген Моолдуң кончуг мөгезин мен ужурдум. Секпер кагбаан болза, ол моол чаглак чок шуглур»—деп хөөреп баткан. Чоорту Ламажапка Көк-Секпер деп шолалыг Байыр-Белектен ылгалдыр. Кара-Секпер деп шола берген. Күжүр Секпер ам-даа Хөндергейде ол дугайын чонга хөөреп чоруур ийин.

Чаңгыс чер-чурттугларымның тыпызы чок, чечен-мергени кончуг улус. Досумаа биле Мөйтак прей-кадайны коммунистер. Иргит Конгар, Доңгак Биче-ооллу —Зоотехник, Даваа база Ламба-Доржуну—Чылгычы. Үмер-ооллу —Сайыт. Севээнни—Сүт-Сөөртүр. Декилежикти—Чолаачы, Доржуну—Учетчик. Сазыг-оол оглу Доржуну—Механик дижир. Шугулдаачал, хыйлаңчак Санланны чоок улустары Шог-Кежигүн деп шолалаар. Монгуш Эрелчинни—Шуугаар дижирининн чылдагааның амдаа орта билип чадап чоруур мен. Чечен чонда, чечек черде дээринде утка-ла бар.

Монгуш СЫКЫРБАН.
Кызыл хоорай.

РЕЙД

ТЫВАНЫҢ МАЛЫ—АБАКАННЫҢ ЭЪТ КОМБИНАДЫНДА

РФ-тиң Үндүрүг полициязының федералдыг албазының Тыва Республикада Эргелелиниң болук ажылдакчылары Барыын-Хемчик кожуунга хыналда ажылдарын чорутканнар. Оон түннелдери-биле бистиң солунуп помчукчуларын ук Эргелелдиң парлалга бөлүүнүң ажылдакчызы Айлана ПАВУ таныштырып турар.

Тываны Россия-биле харылаштырып турар эжиктерниң бирээзи Ак-Довурак—Абаза автоорукта турар. Элээн каш чылдар бурунгаар ында «Ак» хыналда-эрттирилге пунктузун тургускан. Бистиң орта аалдан чедип турар үевисте анаа Х. М. Ооржак, О. Н. Ондар болгаш А. С. Монгуш олар ажылдап турлар. Пунктунун аалдап бисти чылыы-биле утуп ап, кылып чорудуп турары ажыл-хемчеглери-биле таныштырадыр. Анаа турган үевистиң дугуузунда хыналда-эрттирилге черинин ажылдакчылары-биле кады хыналданы чорудуп турарывыс.

Тываны Россия-биле харылаштырып турар эжиктерниң бирээзи Ак-Довурак—Абаза автоорукта турар. Элээн каш чылдар бурунгаар ында «Ак» хыналда-эрттирилге пунктузун тургускан. Бистиң орта аалдан чедип турар үевисте анаа Х. М. Ооржак, О. Н. Ондар болгаш А. С. Монгуш олар ажылдап турлар. Пунктунун аалдап бисти чылыы-биле утуп ап, кылып чорудуп турары ажыл-хемчеглери-биле таныштырадыр. Анаа турган үевистиң дугуузунда хыналда-эрттирилге черинин ажылдакчылары-биле кады хыналданы чорудуп турарывыс.

26 баш бода мал үүдүргел «КамАЗ» маркалыг автомашинаны доктаатканнар, сайгарлыкчы Сергей Токаевич Хомушкудан болуур-чогуур документилерни көргүзерин нәгээрге ол 53 баш бода малга суму чагыргазының шынзытканы шынзылгаларны көргүстү, оон 15 бажы хуулда малы кылдыр биллинер. Сайгарлыкчының тайылдыры-биле аларга, бода малды Абаканның эът комбинадынче дужаары-биле бар чыдар. Моон мурнунда, ийи неделя бурун чаа кожавыста Абаканче 2 рейсти кылып, аңаа 150 баш мыйыстыг бода малдың эъдин сатканын демдеглеп каары артык эвес. Хакасияның бодунуп малы бажын ажыр турда, бистиң малывысты ынаар садып-саарып турарыл элдеп-ле аа? Шак мындыг «сайгарлыкчы чоруктарныг» дозун хынамчалыг ылавылаары чугула. Чүге дизе сөөлгү үеде меге шынзылгалар-биле оор мал садып-саарар чоруктарның бары чажыт эвес апарган. Мал садып-саарылгазын шынгыы контрольга алыр дизе, чупун-даа мурнунда чер-черлерде чагырга черлериннен садып-саарылгаже кирип турар малга берил турар шынзылгалар тыпсыышкынынга хыналданы шынгыыдадыры, аңаа малдың бурун тодарадылгазын айтыы бижиир чугула. А амыыралдан алгаш көөрге, шынзылгада малдың баш саны чежедаа дүгжүп турар чүве болза, өң-чузуну, хар-наазыны дүүшпес болгулаар.

Үндүрүг полициязының ажылдакчылары кывар-чаар үүлдү шиңгээдип алганы болгаш сөөртүрүп бадыткан турар кандыг-даа документилери чок Чадаана хоорайдың «Хүн» амы-хууда бүдүрүлгеден А. С.-Д. Монгуш дээрзин доктаатканнар. Чадаананың орук септелге-тудуг эргелелиби-биле «Сибтрансэнерго» хаалгыг хевирниң акционерлиг ниитилели (директору Михайловский) бот-боттарынга хөлчок-ла бүзүрежир хире деп чүүл моон илерээр. Чүге дизе 16700 литр кывар-чаар үүлдү харылаштырыкчы кижи дамчыштыр кандыг-даа уделге документилери чок чоруткан болуп турар.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың өнчү-хөрөңгизин тоймаглап үндүр сөөрткен таварылгалар база бүрүткеттинген 1997 чылдың август 20-де болгаш сентябрь 2-де «Мавр» деп кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң төлээлери В. М. Майнагашев, Аношенко олар СБШ-250 маркалыг ийи чер үттээр станокту Тываның девискээриндеч үндүр сөөртүп аппарган болуп турар. Мындыг таварылгалар чаңгыс эвес удаа бүрүткеттинген. «Ак» хыналдаэрттирилге пунктузунуң бүрүткел журналында бижилгеге дүүштүп алырга, 1997 чылдың август 18-те Топоев деп хамааты «Барлык» совхозка тараа арыглаар машина херекчок деп саналчы-ла ол боор, ону Хакасия Республиканың Аскиз районунче сөөртүп аппарган. Ону үндүр сөөртүрүн чөпшээрээн тус чериниң № 35 дужаалын көргүскен.

Эрги-Барлык суурда ийи садыгның хыналдазы өөрүчүг эвес байдалды көргүскен: «Арбай» арат ажыл-агыйының садыында бүгү бараан-сараанның сертификады чок болган, а кол саарыл турар продукциязы—хлебти хуусаазы эрте берген чөпшээрел-биле садыглап турган. Галина Хереловна Монгуш деп сайгарлыкчының садыындан шынары чигаинчиг 30 шил водканы үштүп хавырган.

Кожуун төвү Кызыл-Мажалыкка чоруттунган рейдиниң түннелинде «Олча» деп кызыгаарлаттынган харыысалгалыг аштежилгениң аъш-чем садыындан спирт холумактыг 19 шил продукцияны хураган. Барыын-Хемчик кожуунуң иштики херектер килдизиниң экономиктиг кем-херек үүлгедишкиннери-биле демисел чорудар албаны маная хамаарыштыр протоколду тургузуп, 400 мун рубльдиг торгаалын онааган. Үстүнде ады кирген Г. Х. Монгуш сайгарлыкчының «Тараа» садыындан чогуур документилери чок 464 шил арага-дары кылыгларын хаварган.

Кожуунда турар 3 банкының—«Тыва чээли» саарылгалыг банкының Ак-Довурак-та салбыры, ТР-ниң Национал банкызының Кызыл-Мажалыкта санажылга-касса төвү, «Тыва банкының» Кызыл-Мажалыкта салбыры—үндүрүгну ей-шаавда шилчидип турарының хыналдазын база чоруткан. 205 млн. рубль бюджет акша-хөрөңгизиниң сорулгалыг ажылдалынын документалдыг хыналдазын чоруткаанының түннелинде капиталдыг септелге көрдүнген ук акша-хөрөңгиниң 6 миллионун квартира салып адырынга соора ажыглааны илереттинген.

РФ-тиң Үндүрүг полициязының федералдыг албаныпып Тыва Республика Эргелелиниң ажылдакчылары үндүрүг хоойлужудулгазының хажыдыышкынын, үндүрүг кем-херек үүлгедишкиннерин болдурбас, а ол ышкаш ниитилелдиң үндүрүг төлевиринге хамаарылгаашын өскертип сорулга-биле мындыг чергелиг ажыл-хемчеглерни республиканың оон-даа өске кожуунларында база чорудуп турар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторнун оралакчызы), Күстүгүр САТ (харыысалгалыг секретарь), Галина МАСПЫК-ООЛ (килдис эргелекчизи), Арапчор ОКСУР (килдис редактору).

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-33-91; кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91. секретариат — 3-36-82.

КИЛДИСТЕР: Чэзактын ажыл-чорудулгазы биле харылзаа тудар килдис — 3-33-91, 3-34-98, экономиктиг эскертилелер болгаш социал амыдырал — 3-34-49; медээлер алганы — 3-39-15, чагаалар болгаш чөпшээрлер — 3-39-03; Бухгалтерия — 3-41-23; Корректорлар — 3-41-16.

Солун неделяда 3 катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама.

Тиражы 4742.

Чагыг 373.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406. корр. сч. 700161629 МФО 049304729 ИНН — 1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва дег кээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.

Солунда парлаттынган материалларның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган саналары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.